

Metode ispitivanja dinamike složenih reakcionih sistema

Ljiljana Kolar-Anić i Željko Čupić

Sadržaj

I predavanje (Ljiljana Kolar-Anić)

- 1. Složeni reakcioni sistemi**
(Linearni i nelinearni reakcioni sistemi, Nelinearni reakcioni sistemi sa povratnom spregom)
- 2. Dinamičke strukture složenih reakcionih sistema i samoorganizacija neravnotežnih sistema**
- 3. Modeliranje složenih reakcionih sistema**

II predavanje (Željko Čupić)

Metode ispitivanja dinamike složenih reakcionih sistema

Ljiljana Kolar-Anić i Željko Čupić

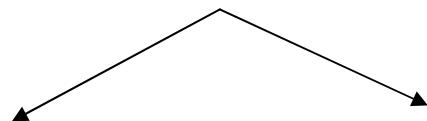
Sadržaj

I predavanje (Ljiljana Kolar-Anić)

- 1. Složeni reakcioni sistemi
(Linearni i nelinearni reakcioni sistemi, Nelinearni reakcioni sistemi sa povratnom spregom)**
- 2. Dinamičke strukture složenih reakcionih sistema i samoorganizacija neravnotežnih sistema**
- 3. Modeliranje složenih reakcionih sistema**

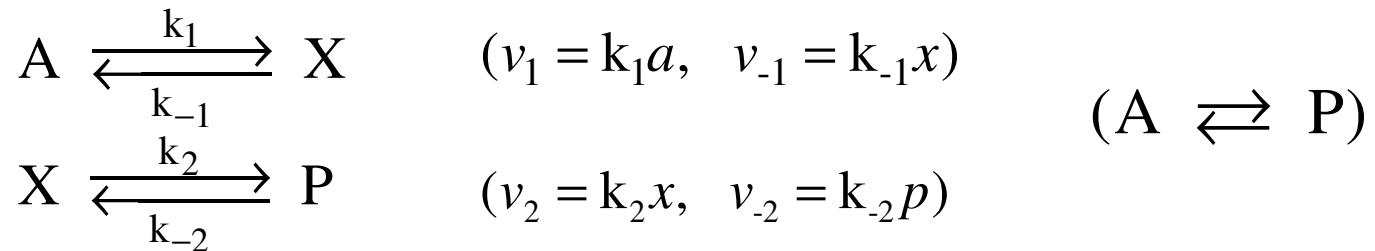
II predavanje (Željko Čupić)

Svi reakcioni sistemi,
pa i **složeni reakcioni sistemi** dele se na

Linearne i Nelinearne

Linearni reakcioni sistemi

a) **Ravnotežno stacionarno stanje, $t \rightarrow \infty$, $v_1 = v_{-1}$ i $v_2 = v_{-2}$**

$$x_{eq} = \frac{k_1}{k_{-1}} a_{eq} = \frac{k_2}{k_2} p_{eq} \quad \Rightarrow \quad \frac{k_1 k_2}{k_{-1} k_{-2}} = \frac{p_{eq}}{a_{eq}}$$

b) **Neravnotežna stacionarna stanja, $0 < t < \infty$**

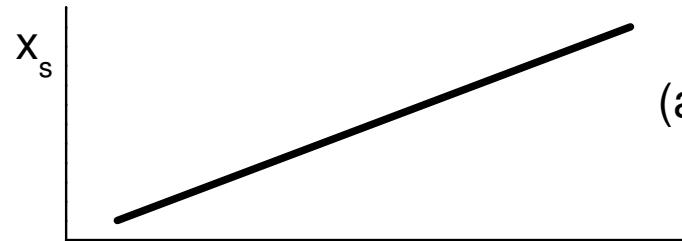
$$\frac{dx}{dt} = k_1 a + k_{-2} p - (k_{-1} + k_2) x$$

$$\frac{dx}{dt} = \lambda - kx \quad \Rightarrow \quad \lambda - kx_s = 0, \quad x_s = \frac{\lambda}{k}$$

Linearni i nenelinearni reakcioni sistemi

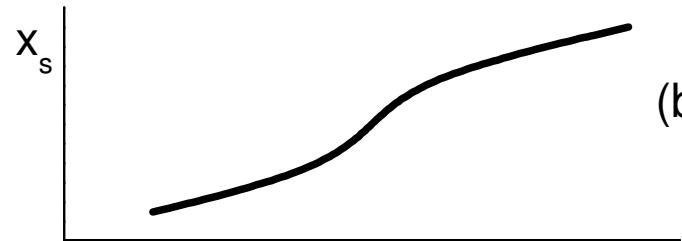
$x_s = f(\lambda)$ x_s = funkcija stanja (steady state concentration of x)
 λ = kontrolni parametar koji označava udaljenost

sistema od ravnotežnog stanja

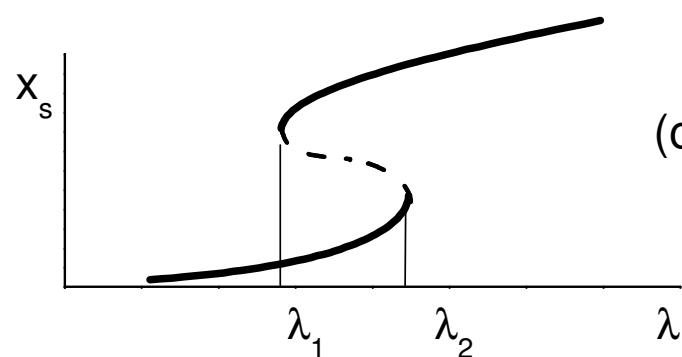
(a)

Linearna zavisnost, **Monostabilnost**

(b)

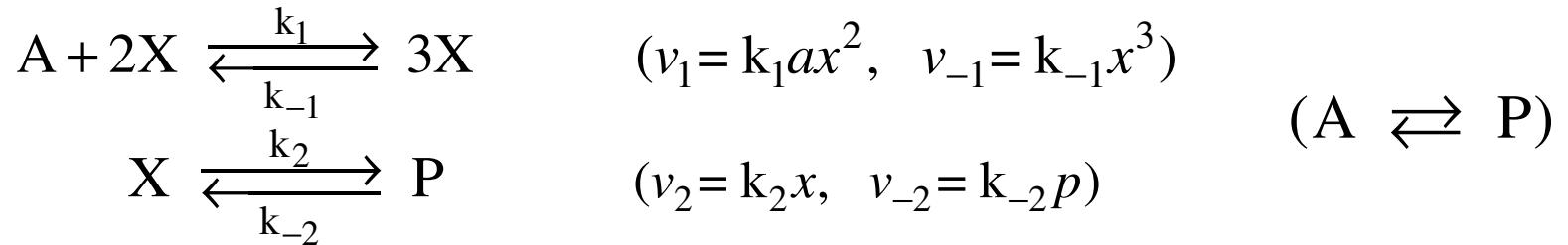
Nelinearna zavisnost, **Monostabilnost**

(c)

Nelinearna zavisnost, **Multistabilnost**

Nelinearni reakcioni sistemi

a) Ravnotežno stacionarno stanje, $t \rightarrow \infty$, $v_1 = v_{-1}$ i $v_2 = v_{-2}$

$$x_{\text{eq}} = \frac{k_1}{k_{-1}} a_{\text{eq}} = \frac{k_{-2}}{k_2} p_{\text{eq}} \quad \Rightarrow \quad \frac{k_1 k_2}{k_{-1} k_{-2}} = \frac{p_{\text{eq}}}{a_{\text{eq}}}$$

b) Neravnotežna stacionarna stanja, $0 < t < \infty$

$$\frac{dx}{dt} = k_1 ax^2 - k_{-1} x^3 - k_2 x + k_{-2} p$$

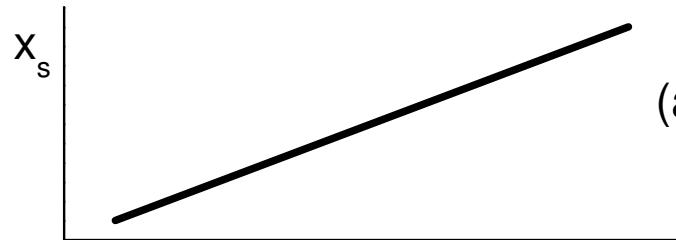
$$\frac{dx}{dt} = -x^3 + \mu x + \lambda \quad \Rightarrow \quad x_s^3 - \mu x_s - \lambda = 0$$

Linearni i nenelinearni reakcioni sistemi

$$x_s = f(\lambda)$$

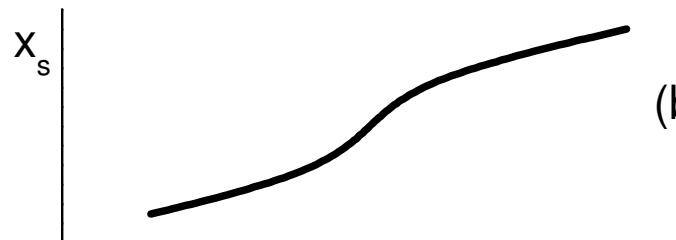
x_s = funkcija stanja (steady state concentration of x)

λ = kontrolni parametar koji označava udaljenost sistema od ravnotežnog stanja

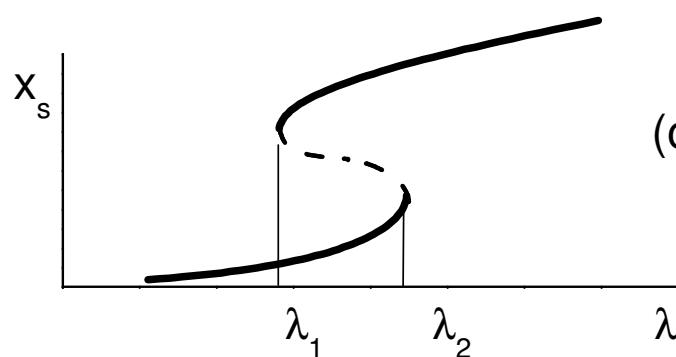
(a)

Linearna zavisnost, **Monostabilnost**

(b)

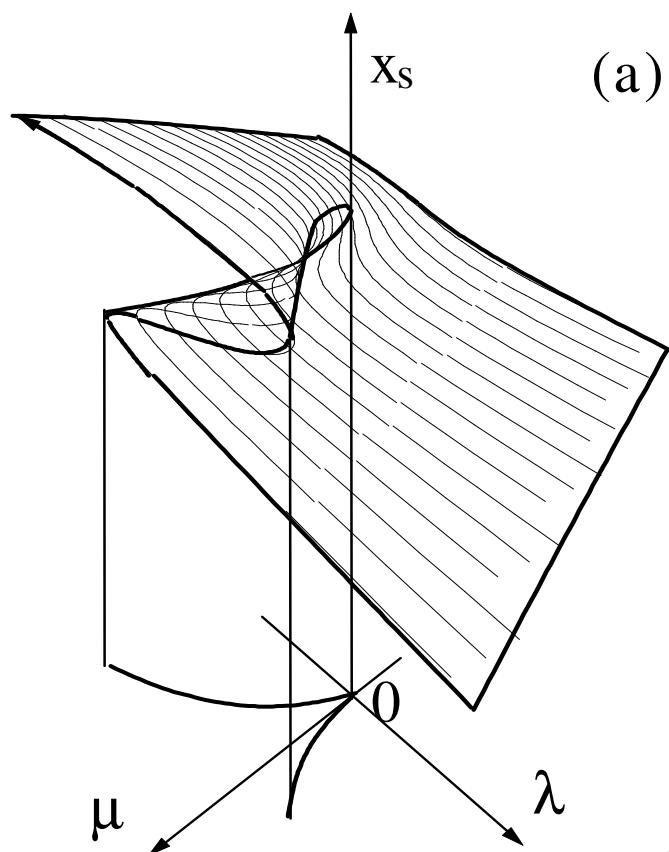
Nelinearna zavisnost, **Monostabilnost**

(c)

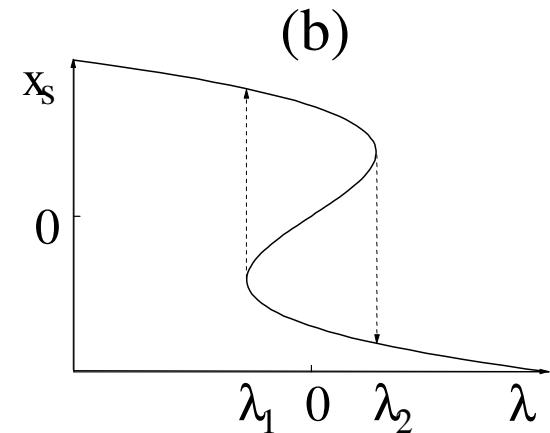
Nelinearna zavisnost, **Multistabilnost**

- (a) Uticaj parametara sistema μ i λ na neravnotežna stacionarna stanja intermedijera x_s ;
 (b) Presek u $x_s-\lambda$ ravni kada je $\mu = \text{const.} > 0$.
 (c) Presek u $x_s-\mu$ ravni kada je $\lambda = \text{const.} < 0$.
 (d) Presek u $x_s-\mu$ ravni kada je $\lambda = 0$.

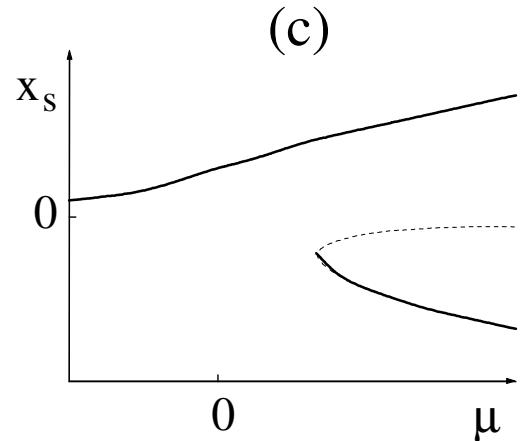

(a)

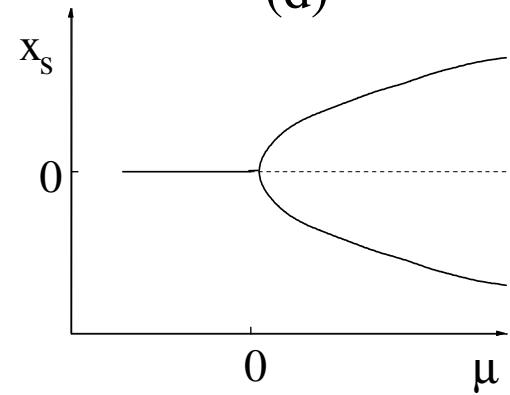
Bifurkacioni dijagrami

(b)

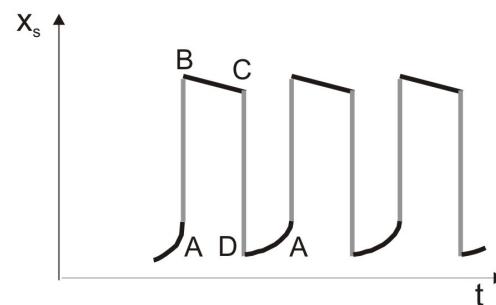
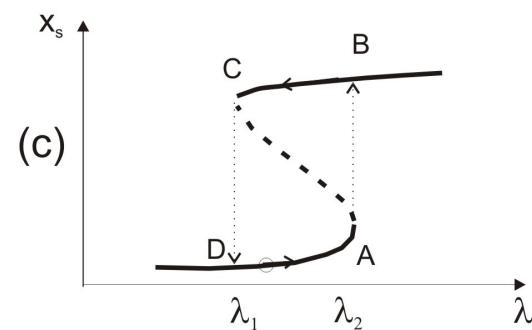
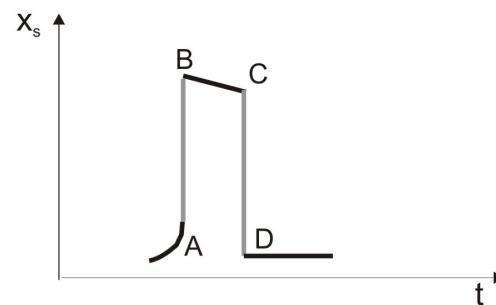
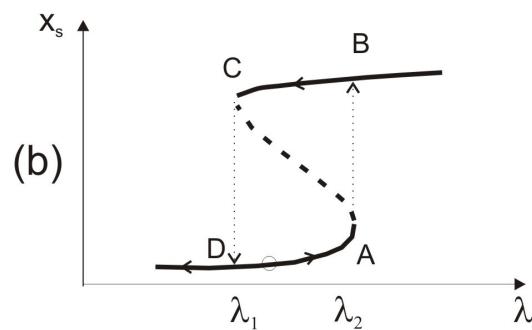
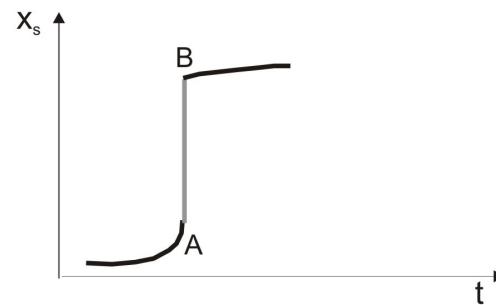
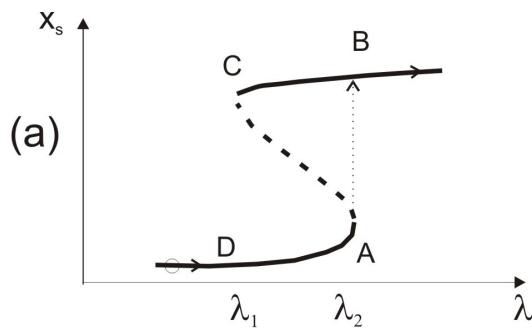

(c)

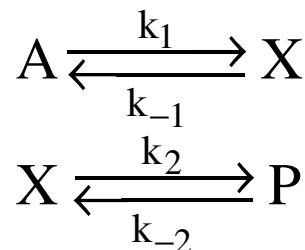
(d)

Fazni prostor i vremenska evolucija oscilatornog sistema

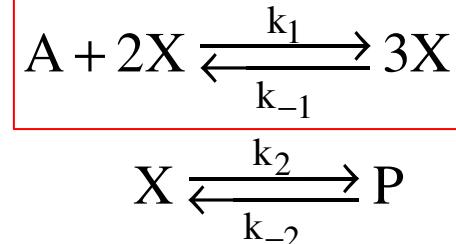

Linear i nelinearni reakcioni sistemi i povratna sprega (feedback)

Linear

Nelinearni

Sumarna reakcija u oba slučaja: $A \rightleftharpoons P$

Ravnotežno stacionarno stanje:

$$\frac{k_1 k_2}{k_{-1} k_{-2}} = \frac{p_{eq}}{a_{eq}}$$

$$\frac{k_1 k_2}{k_{-1} k_{-2}} = \frac{p_{eq}}{a_{eq}}$$

Neravnotežna stacionarna stanja:

$$\begin{aligned} dx/dt &= k_1 a + k_{-2} p - (k_{-1} + k_2) x \\ &= \lambda - kx \end{aligned}$$

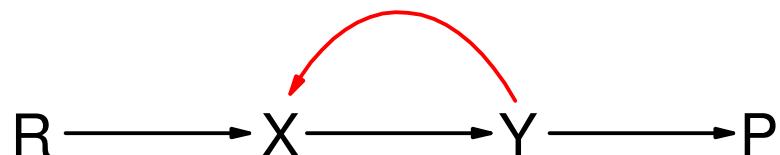
$$x_s = \frac{\lambda}{k}$$

$$\begin{aligned} dx/dt &= k_1 a x^2 - k_{-1} x^3 - k_2 x + k_{-2} p \\ &= -x^3 + \mu x + \lambda \end{aligned}$$

$$x_s^3 - \mu x_s - \lambda = 0$$

Povratna sprega

je opšti naziv za fenomen u kome produkt nekog procesa utiče na brzinu svoga nastajanja u pozitivnom ili negativnom smislu

Primeri direktnе povratne sprege u hemijskim reakcijama:

Povratna sprega je prisutna skoro svuda; tako i u
nekim hemijskim sistemima,
uglavnom svim biohemijskim sistemima, i u
svim društvenim sistemima.

Dinamičke strukture složenih reakcionih sistema

Sistemi izvedeni iz ravnoteže se mogu samoorganizovati na načine nesvojstvene polaznom stanju. "Tako se pokazuje da neravnoteža može postati izvor reda i da nepovratni procesi mogu voditi novom tipu dinamičkih stanja materije koji se nazivaju *disipativne strukture*"*

---

*Citat iz predavanja: Ilya Prigogine, *Time, Structure and Fluctuations*, Nobel Lecture in chemistry, 1977.

Dinamičke strukture složenih reakcionih sistema možemo podeliti na:

1. Vremenske
2. Vremensko-prostorne

Metode ispitivanja dinamike složenih reakcionih sistema

Ljiljana Kolar-Anić i Željko Čupić

Sadržaj

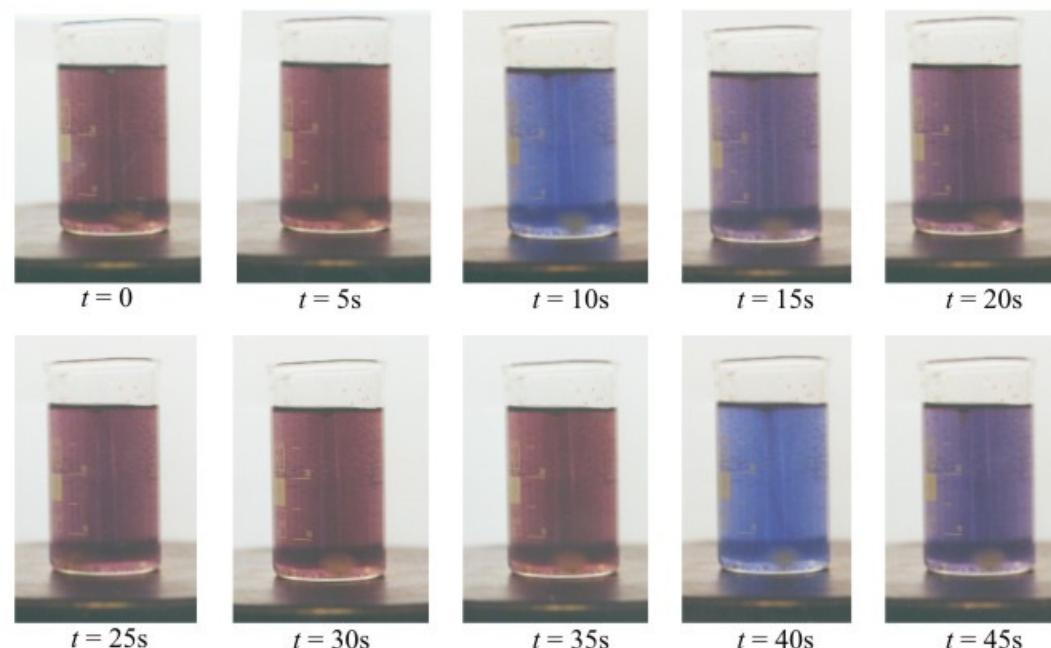
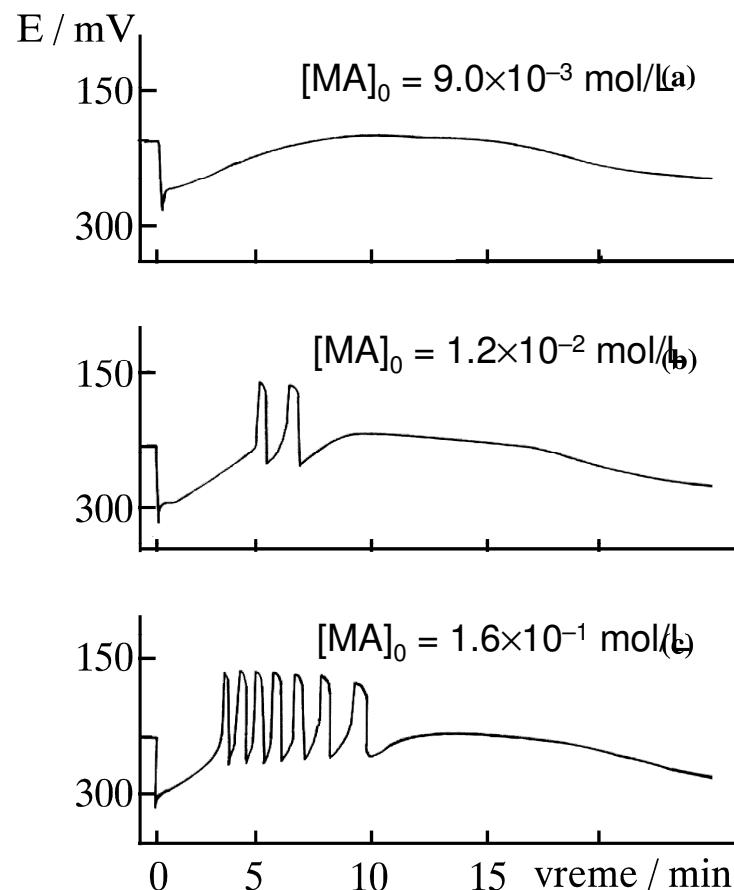
I predavanje (Ljiljana Kolar-Anić)

- 1. Složeni reakcioni sistemi**
(Linearni i nelinearni reakcioni sistemi, Nelinearni reakcioni sistemi sa povratnom spregom)
- 2. Dinamičke strukture složenih reakcionih sistema i samoorganizacija neravnotežnih sistema**
- 3. Modeliranje složenih reakcionih sistema**

II predavanje (Željko Čupić)

U hemiji I fizičkoj hemiji

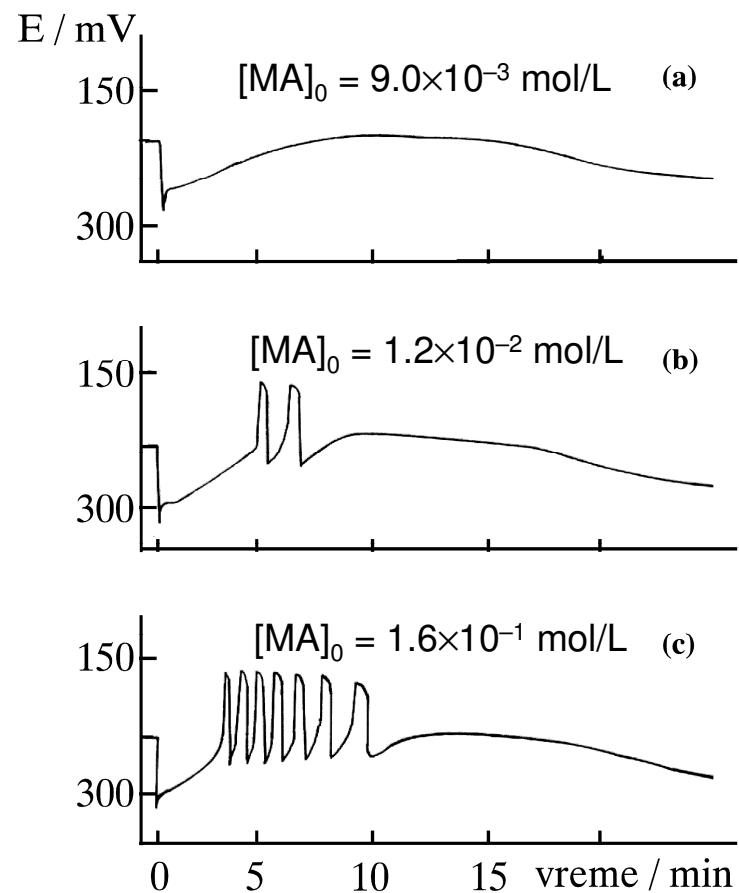
1. Razlaganje malonske kiseline katalizovano bromatnim i metalnim ionima (Belousov-Zhabotinsky oscilatorna reakcija)

Fotografije reakcionog rastvora BŽ oscilatora sa feroinom u različitim trenucima evolucije. (Slika preuzeta iz <http://de.wikipedia.org/wiki/Belousov-Zhabotinsky-Reaction>.

U hemiji I fizičkoj hemiji

1. Razlaganje malonske kiseline katalizovano bromatnim i metalnim ionima (Belousov-Zhabotinsky oscilatorna reakcija)

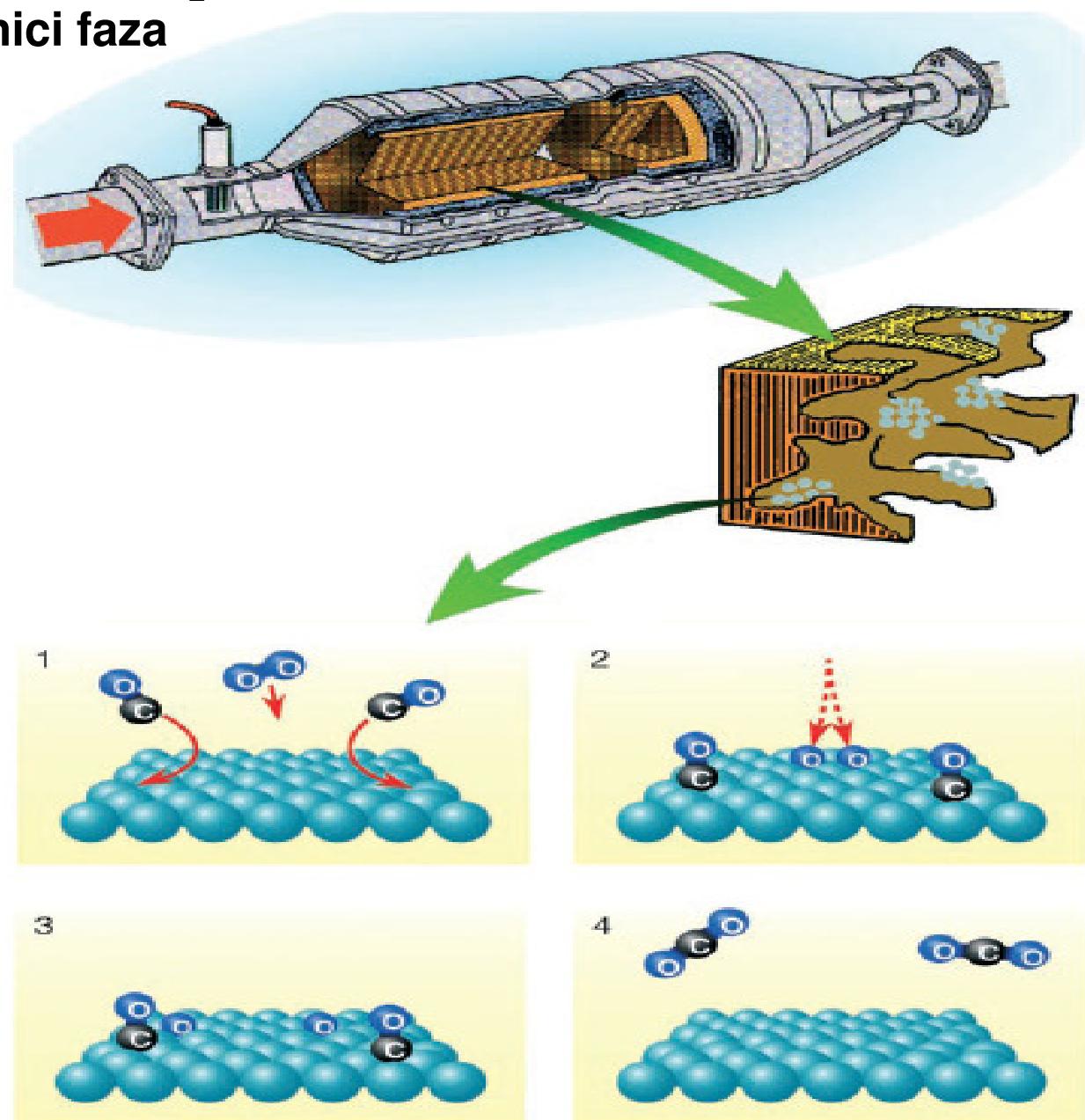

S. M. Blagojević, S. Anić, Ž. Čupić, N. Pejić, Lj. Kolar-Anić,
Phys. Chem. Chem. Phys., **10**, 6658-6664 (2008)

Radenković, M., Diplomski rad;
Univerziteta u Beogradu, Beograd, 1990.

2. Katalitička oksidacija CO do CO₂ na površini platine i formiranje složenih struktura na granici faza

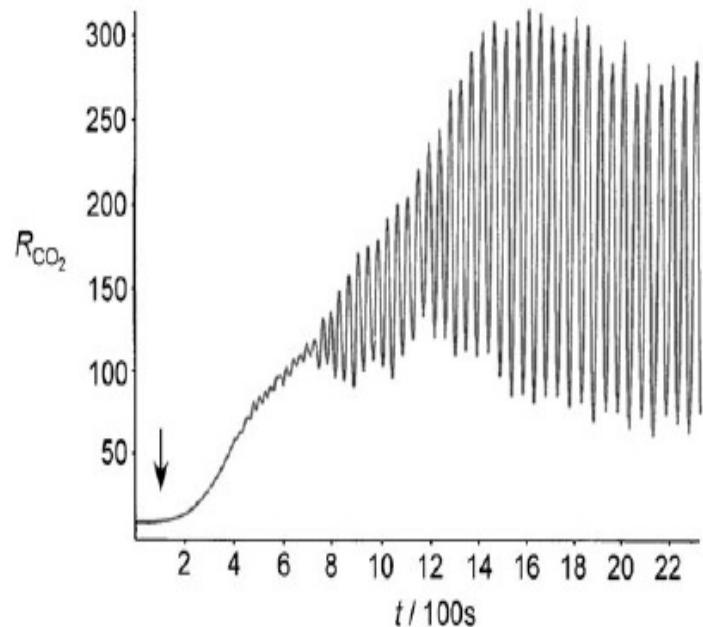
Prof. dr Gerhard Ertl,
dobjitnik Nobelove nagrade
za hemiju 2007. godine,
posvetio je
svoj naučni rad ispitivanju
tipičnih fizičkohemijskih
reakcionih sistema,
konkretno,
kompleksnih procesa i
samoorganizacionih pojava
na površini čvrstih tela.

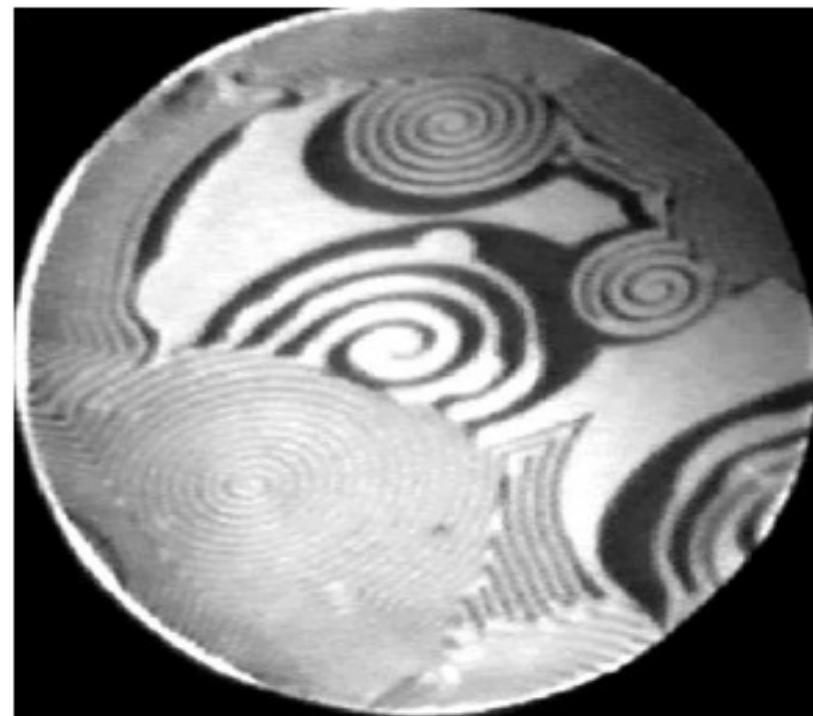
Grafički prikaz procesa koji se dešava na katalizatoru u automobilu i prikaz načina na koji se odvija oksidacija CO.

Prof. dr Gerhard Ertl

Katalitička oksidacija CO do CO₂ na površini platine i formiranje složenih struktura na granici faza. (Eksperimentalna ispitivanja)

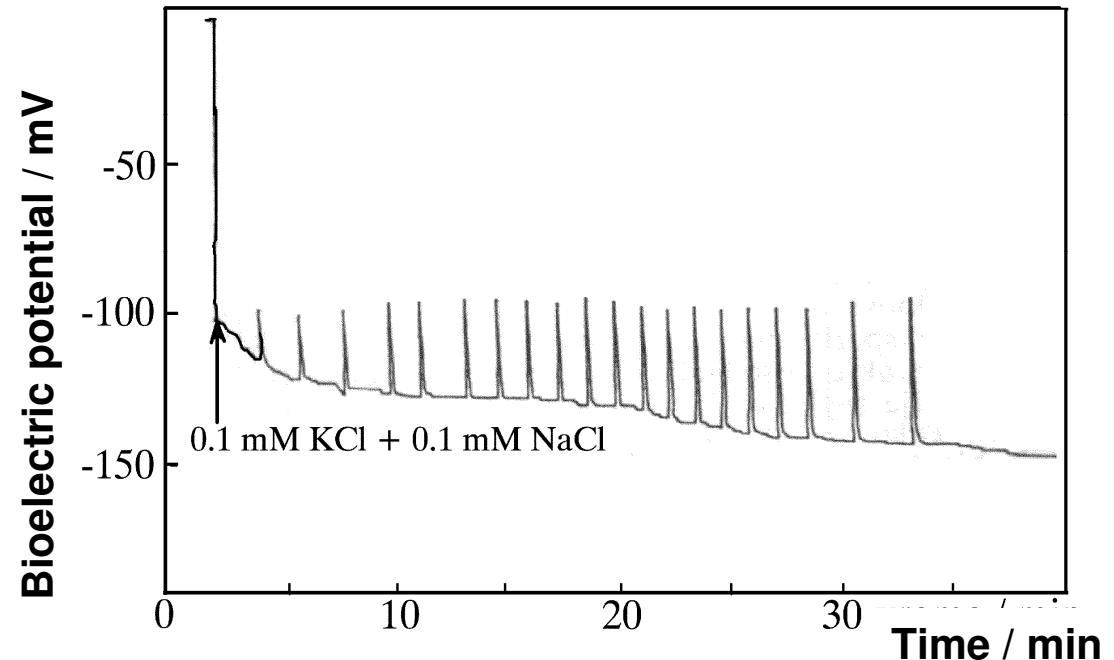
Oscilatorna promena brzine formiranja CO₂ na Pt (110) u toku vremena.
T = 470 K, p_{CO} = 3 · 10⁻⁵ mbar.
Strelica označava trenutak brze promene parcijalnog pritiska kiseonika.

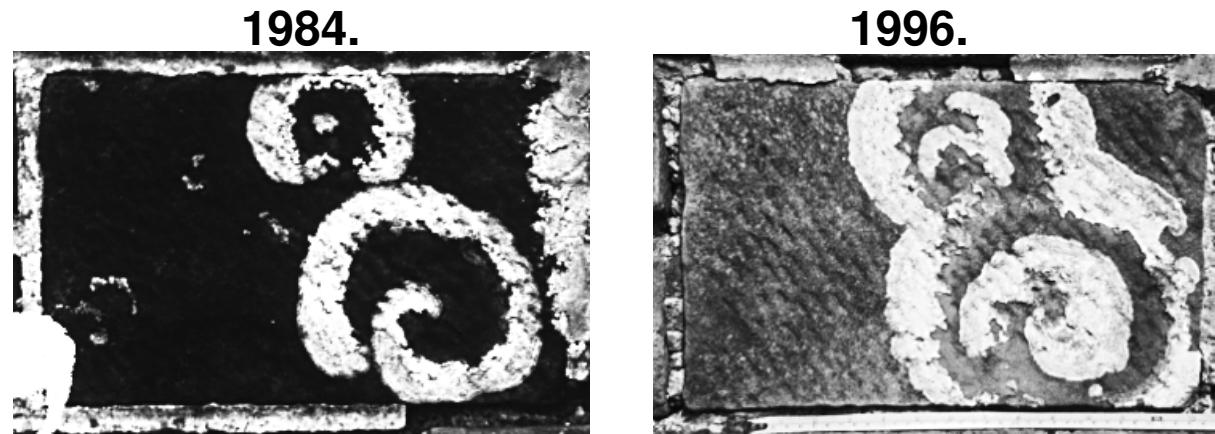
Putujući spiralni talasi snimljeni tehnikom fotoemisione elektronske spektroskopije (PEEM);
T = 448 K; p_{CO} = 4,3 · 10⁻⁵ mbar;
p_{kiseonika} = 4 · 10⁻⁴ mbar.
Dijametar slike je 500 μm.

U biologiji

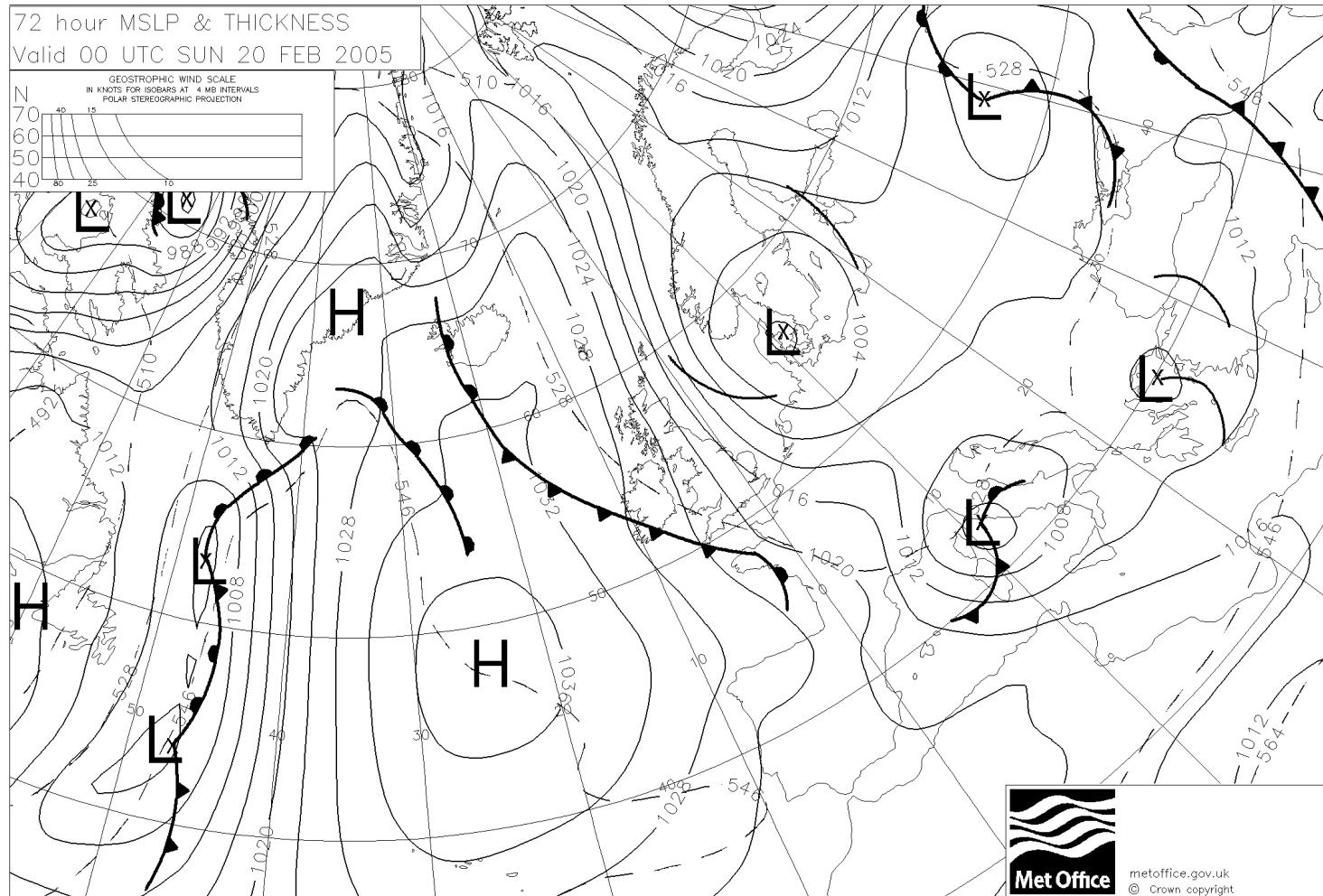
Oscilatorna evolucija
bioelektričnog potencijala
citoplazme ćelije slatkovodne
alge *Nittella mucronata*

Rasprostiranje (širenje)
kolonije lišajeva

U Klimatologiji (Meteorologiji)

Najinteresantnije

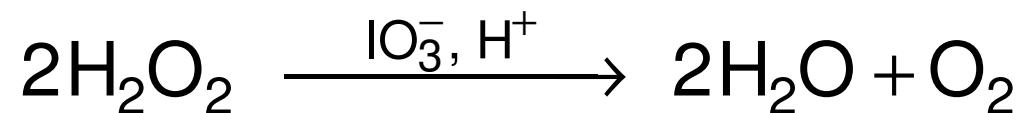
dinamičke strukture u vremenu

kao što su

multistabilnost, prosto oscilatorno dinamičko stanje, oscilacije mešanih modova i haos,

posmatraćemo malo detaljnije na

**reakciji razlaganja vodonikperoksida
u prisustvu jodatnog i vodoničnog jona,**

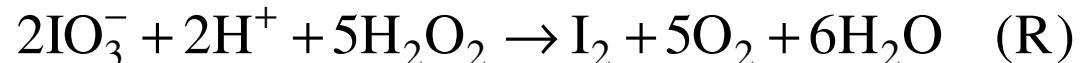
poznatoj pod nazivom
Bray-Liebhafsky (BL) oscilatorna reakcija.

Zašto analiziramo Bray-Liebhafsky reakciju?

To je **nelinearna reakcija sa povratnom spregom**,
naizgled **veoma jednostavna, ali složena**,
mada ne tako složena kao što je to bilo koja biohemijska reakcija.

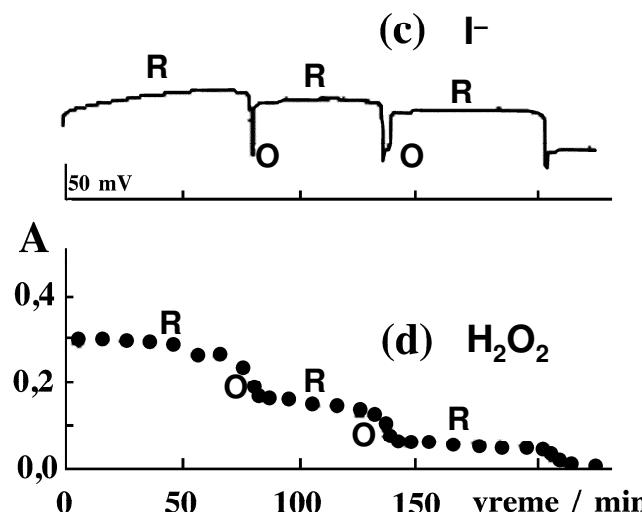
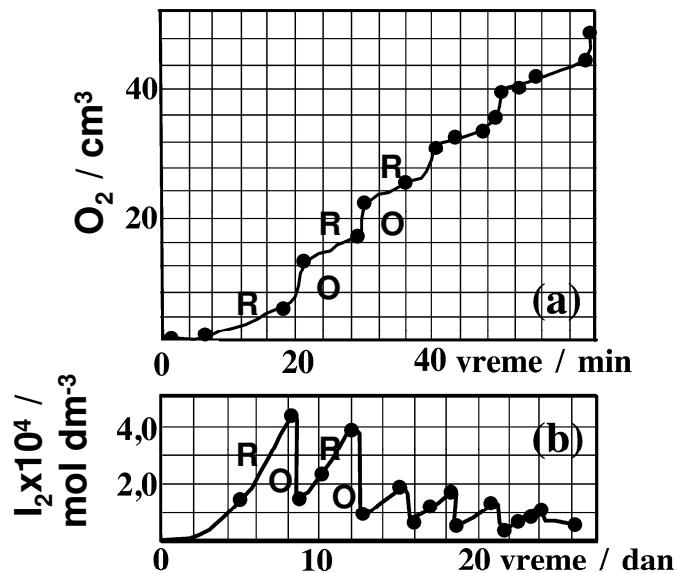
U ovoj **složenoj homogenoj katalitičkoj reakciji** (ili, bolje, procesu) učestvuju brojni intermedijeri kao što su I_2 , I^- , HIO , HIO_2 i drugi.

Globalna reakcija (D) je rezultat redukcije (R) jodata do joda i oksidacije (O) joda do jodata po složenoj reakcionaloj šemi:

Ako je $v_R = v_O$, $\Rightarrow$ **monotonno** razlaganje.

Ako je periodično $v_R > v_O$ i $v_R < v_O$, $\Rightarrow$ **oscilatorno** razlaganje.

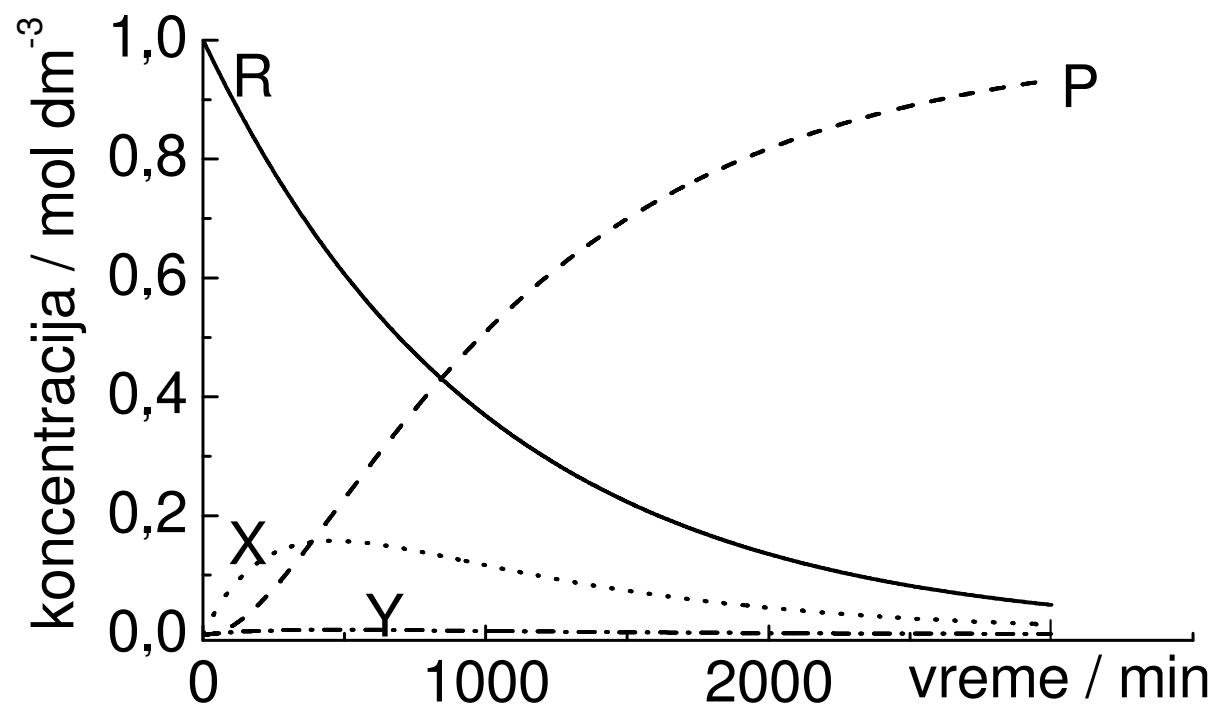

References:

(a) and (b): Bray, W. C.
J. Am. Chem. Soc. **1921**, *43*, 1262.

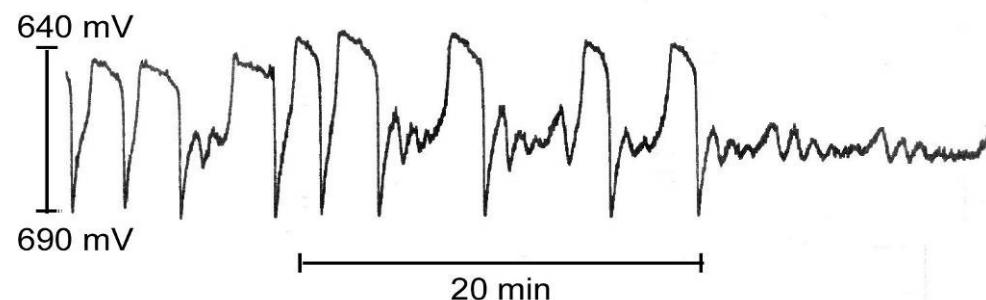
(c) and (d): Ćirić, J.; Anić, S.; Čupić, Ž.; Kolar-Anić, Lj.
Science of Sintering **2000**, *32*, 187.

Monotona evolucija koncentracije reaktanta R,
produkta P i intermedijera X i Y u slučaju reakcije
 $R \rightarrow X \rightarrow Y \rightarrow P$

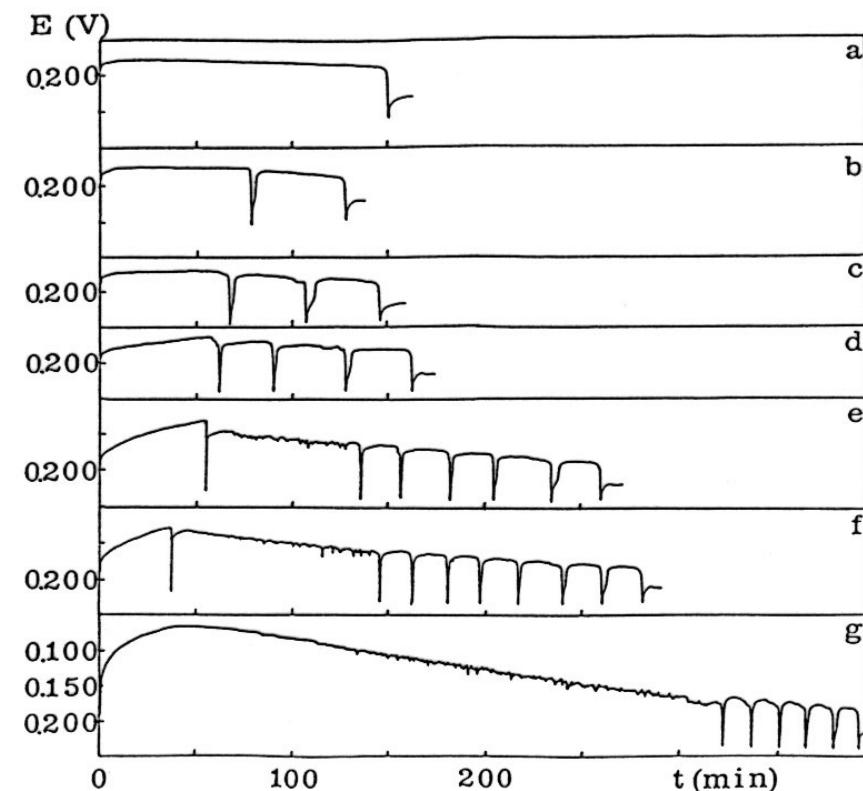

Eksperimentalna ispitivanja

Vremenska evolucija
BL reakcionog sistema
generisana u
dobro mešajućem zatvorenom reaktoru.

Anić, S. Nepublikovani eksperimentalni rezultati

Anić, S.; Kolar-Anić, Lj.
Ber Bunsenges Phys. Chem. **1986**, *90*, 1084.

Anić, S.; Mitić, D. *J. Serb. Chem. Soc.* **1988**, *53*, 371.

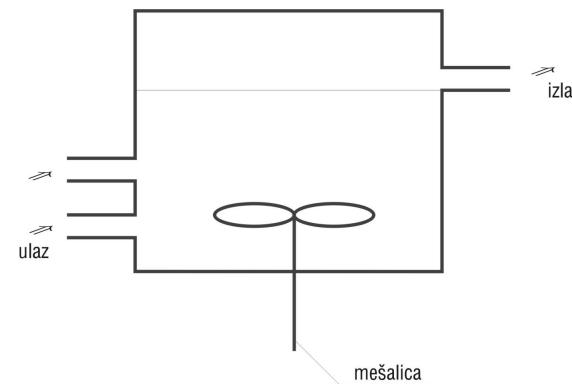
S.Anić, Lj.Kolar-Anić, D.Stanislavljev, N.Begović, D.Mitić, React.Kinet.Catal.Lett., **43**, 155-162 (1991).

Eksperimentalna istraživanja

se izvode u

zatvorenom i otvorenom
reaktoru

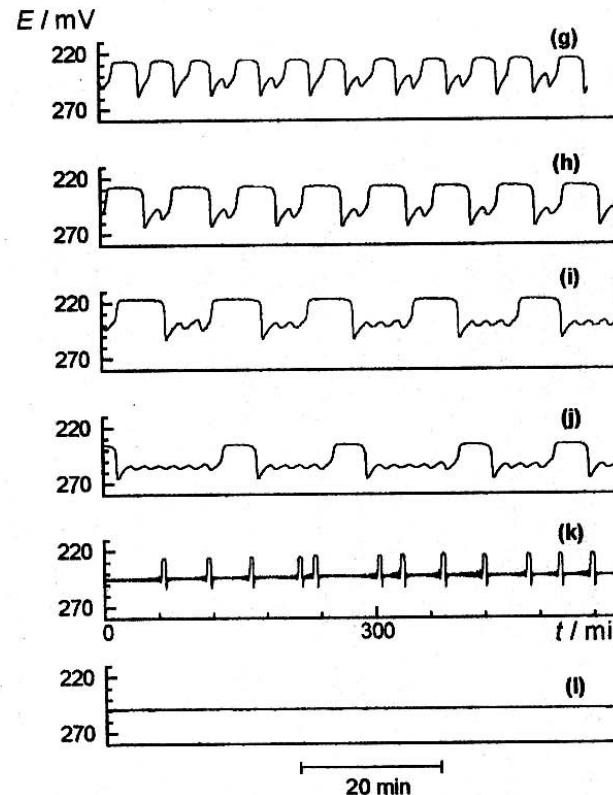
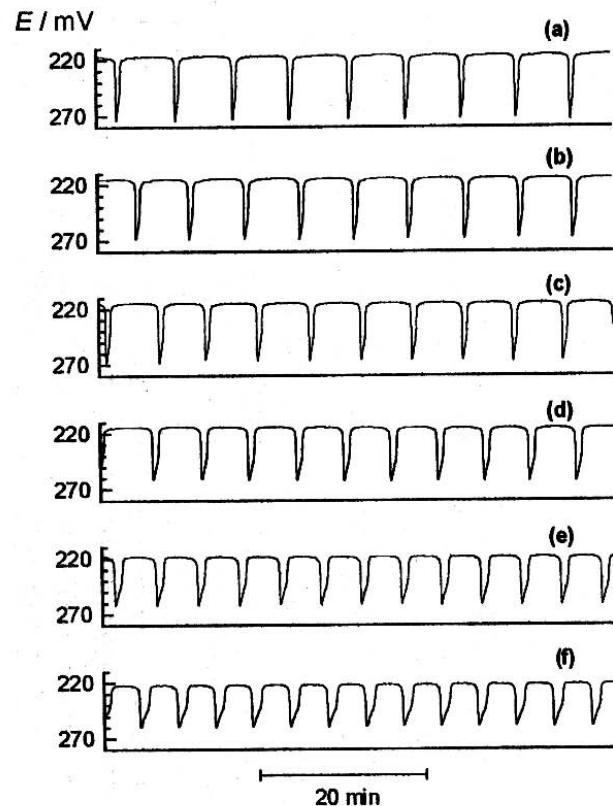
Eksperimentalna istraživanja
u zatvorenom reaktoru
smo upravo videli.

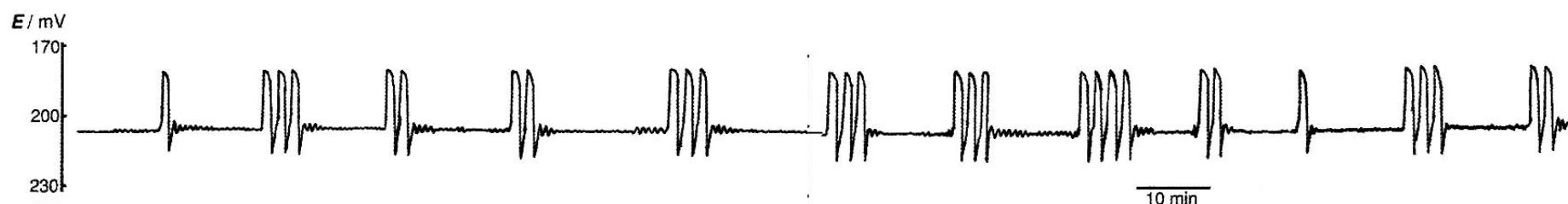
Šema otvorenog ili protočnog
reaktora sa mešalicom.

Eksperimentalna ispitivanja

Vremenska evolucija BL reakcije u **dobro mešajućem otvorenom** reaktoru.

- (a) 60.0 °C
- (b) 58.8 °C
- (c) 57.5 °C
- (d) 55.6 °C
- (e) 54.4 °C
- (f) 52.8 °C
- (g) 50.3 °C
- (h) 49.8 °C
- (i) 49.3 °C
- (j) 48.8 °C
- (k) 47.8 °C
- (l) 47.6 °C

Metode ispitivanja dinamike složenih reakcionih sistema

Ljiljana Kolar-Anić i Željko Čupić

Sadržaj

I predavanje (Ljiljana Kolar-Anić)

- 1. Složeni reakcioni sistemi**
(Linearni i nelinearni reakcioni sistemi, Nelinearni reakcioni sistemi sa povratnom spregom)
- 2. Dinamičke strukture složenih reakcionih sistema i samoorganizacija neravnotežnih sistema**
- 3. Modeliranje složenih reakcionih sistema**

II predavanje (Željko Čupić)

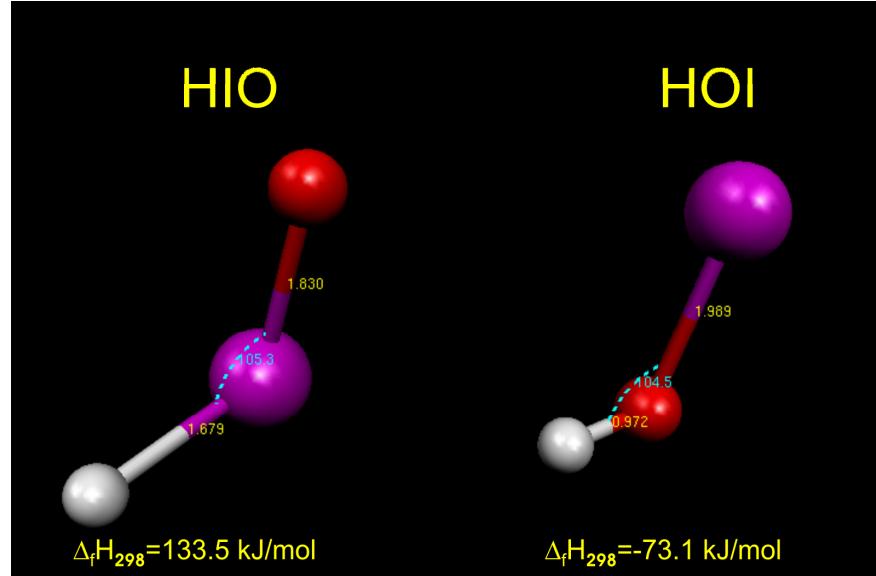
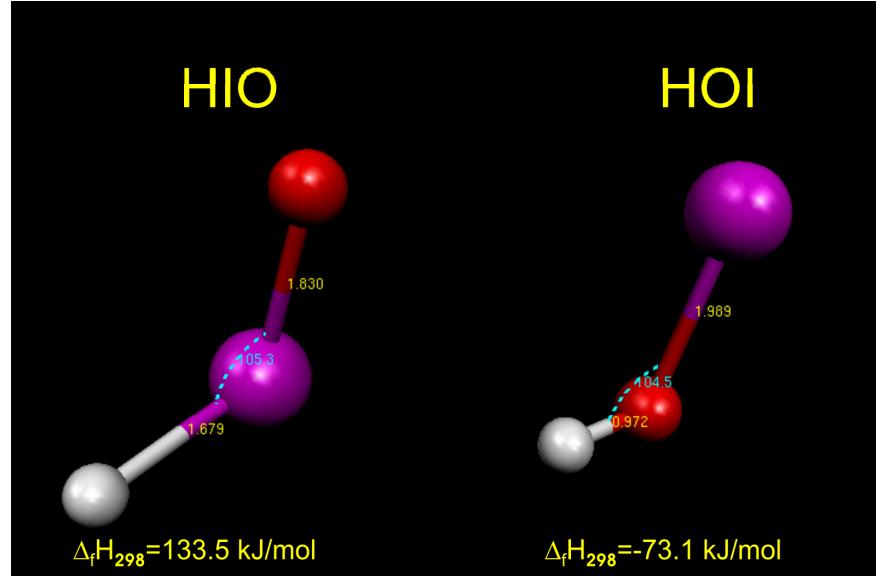
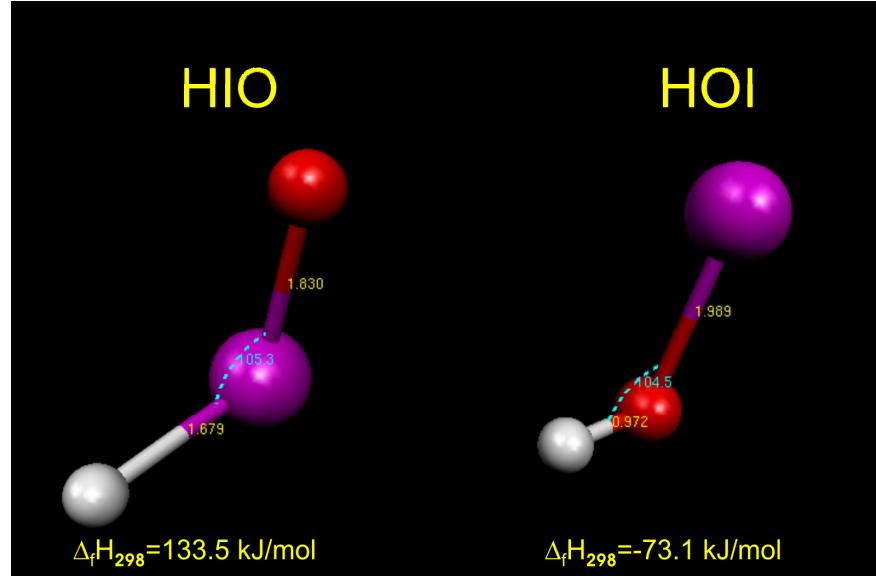
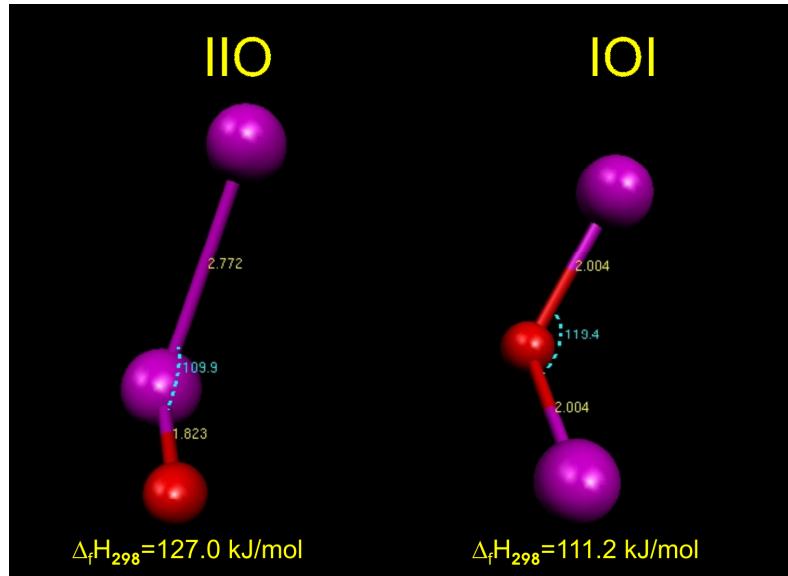
Ako želimo da objasnimo različita dinamička stanja složenih sistema, a i da predvidimo njihovo ponašanje, treba da postuliramo

model mehanizma.

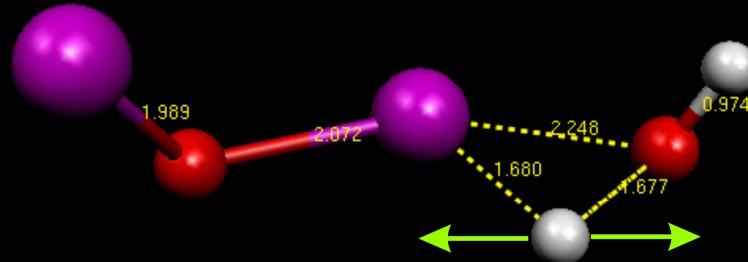
U tu svrhu,
pored eksperimentalnih ispitivanja,
mi vršimo i različita teorijska izračunavanja
zajedno sa numeričkim simulacijama.

Teorijska proučavanja

(Kvantna hemija, Statistička termodinamika, Hemijska reaktivnost)

First transition state of reaction
IOI + HOH → IOIHOH → 2 HOI

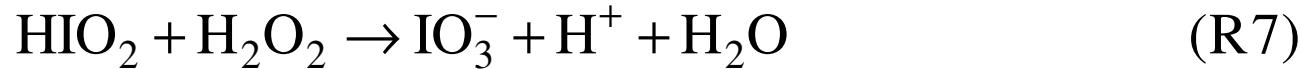
Begović, N.; Marković, Z.; Anić, S.;
Kolar-Anić, Lj.
J. Phys. Chem. A **2004**, *108*, 651.

Begović, N.; Marković, Z.
In Selforganization in Nonequilibrium Systems,
Eds. Anić, S.; Čupić, Ž.; Kolar-Anić, Lj.
SPCS, Belgrade **2004**, p. 215.

Teorijska proučavanja

(Analiza stehiometrijskih mreža, Analiza stabilnosti i osetljivosti)

Model mehanizma Bray-Liebhafsky reakcije

Schmitz, G.; *J. Chim. Phys.* **1987**, 84, 957.

Kolar-Anić, Lj.; Schmitz, G. *J. Chem. Soc. Faraday Trans.* **1992**, 88, 2343.

Kolar-Anić, Lj.; Mišljenović, Đ.; Anić, S.; Nicolis, G. *React. Kinet. Catal. Lett.* **1995**, 54, 35.

Reakcioni putevi koji daju summarne reakcije R, O i D

Reakcioni putevi	Sumarna reakcija
(R2) + (R5) + (R6)	
(R1) + (R5) + (R7)	
(R-1) + (R2) + (R6) + (R8)	(D)
(R7) + (R8)	
2x(R1) + 2x(R2) + 2x(R3) + (R4) + 5x(R5)	
3x(R-1) + 2x(R2) + 2x(R3) + (R4) + 5x(R8)	
2x(R2) + 2x(R3) + (R4) + 3x(R5) + 2x(R8)	(R)
2x(R-1) + 3x(R2) + 2x(R-3) + (R-4) + 5x(R6)	
(R1) + 2x(R-3) + (R-4) + 2x(R6) + 3x(R7)	
(R2) + 2x(R-3) + (R-4) + 3x(R6) + 2x(R7)	(O)

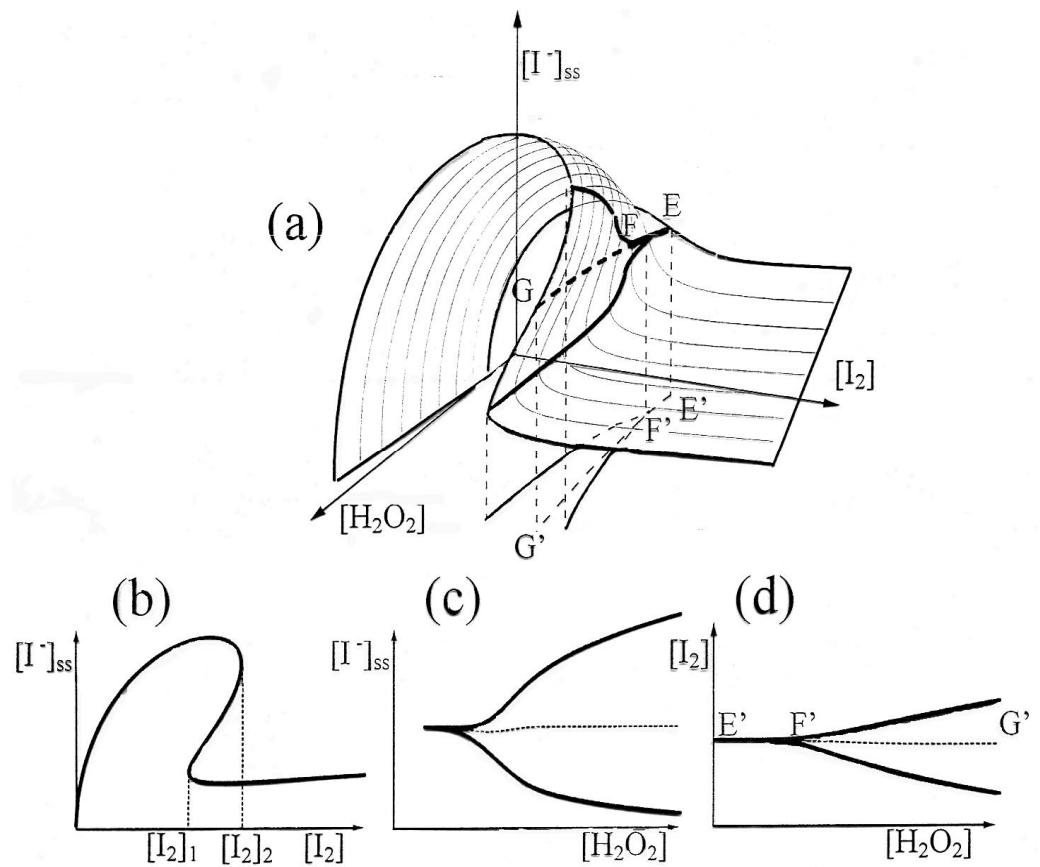
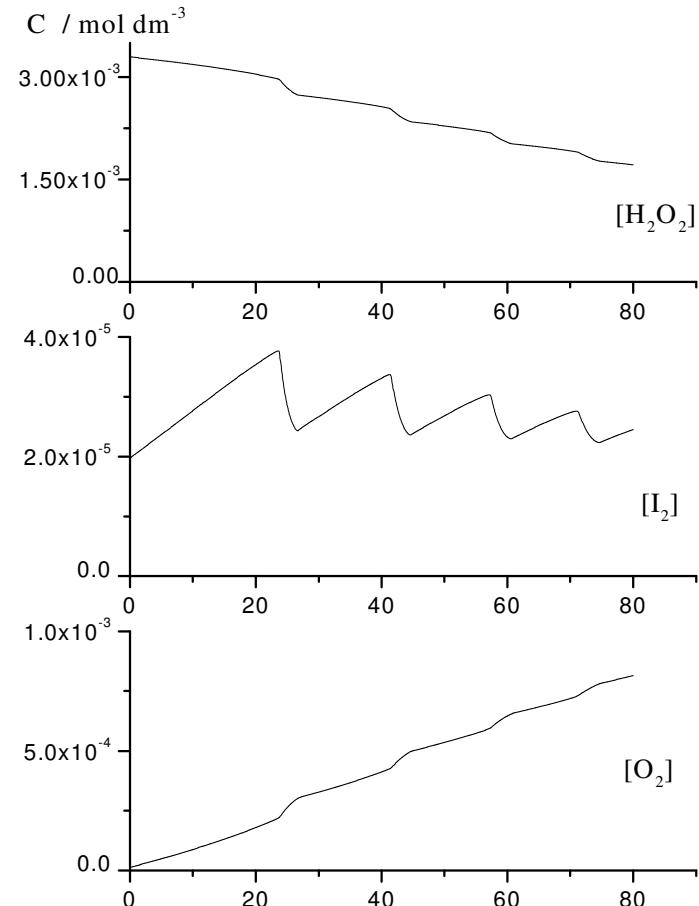
Uslov nestabilnosti
(Aproksimativni izraz)

$$2 \frac{k_3 k_5^2}{k_{-3} k_6 k_8} > 7 + 4 \frac{k_6 [H_2O_2]}{k_3} + 23 \frac{k_{-1} k_3 k_5}{k_{-3} k_6 k_7 [H_2O_2]}$$

Kolar-Anić, Lj.; Čupić, Ž.; Anić S.; Schmitz, G. *J. Chem. Soc. Faraday Trans.* **1997**, *93*, 2147.
Kolar-Anić, Lj.; Mišljenović, Đ.; Anić, S.; Nicolis, G. *React. Kinet. Catal. Lett.* **1995**, *54*, 35.

Numeričke simulacije

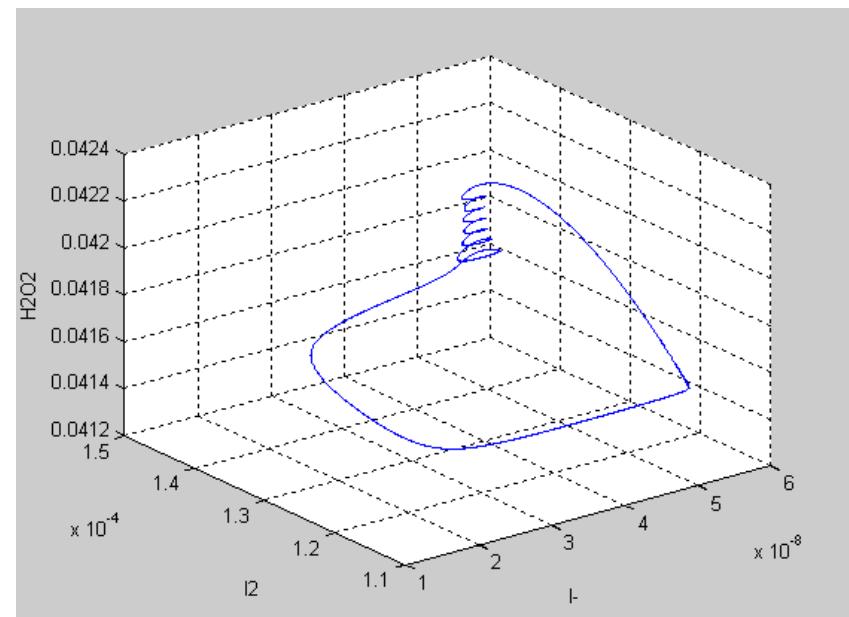
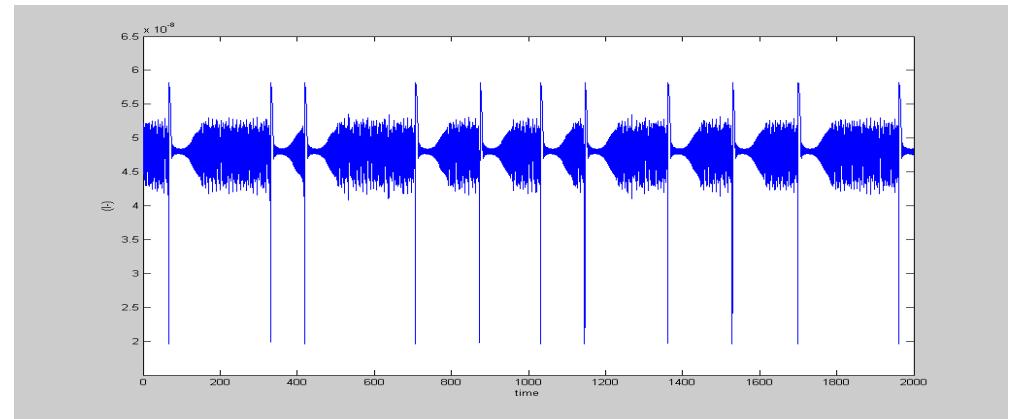
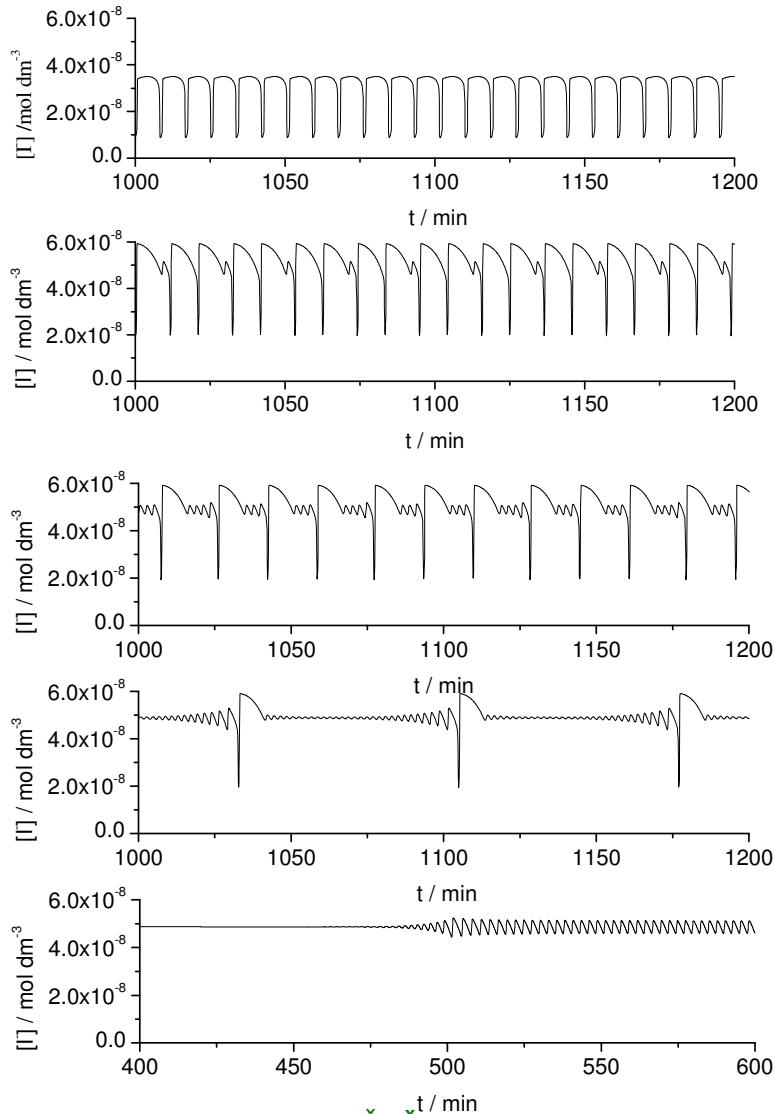
BL reakcije u zatvorenom reakcionom sistemu

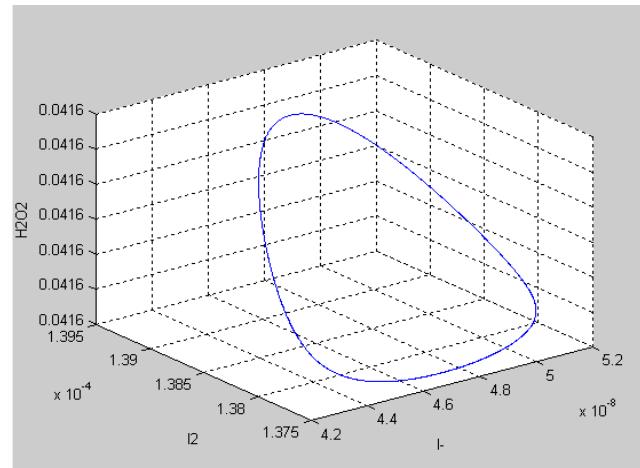
S.Anić, Lj.Kolar-Anić,, Ž. Čupić, N. Pejić, V.Vukojević
Svet Polimera, 4, 55-66, (2001).C

G.Schmitz, Lj.Kolar-Anić, S.Anić, Ž. Čupić
J. Chem. Edu., 77, 1502-1505 (2000).

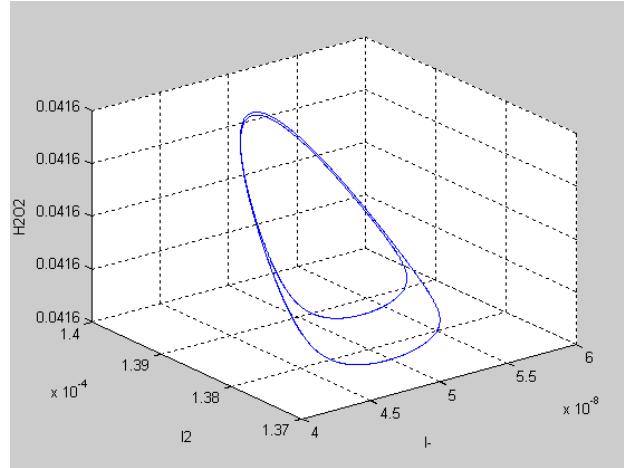
Numeričke simulacije BL reakcije u otvorenom reakcionom sistemu

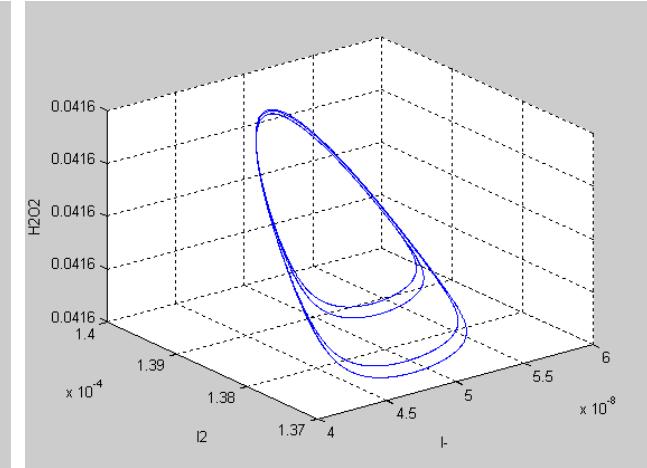
Put u haos preko udvajanja perioda

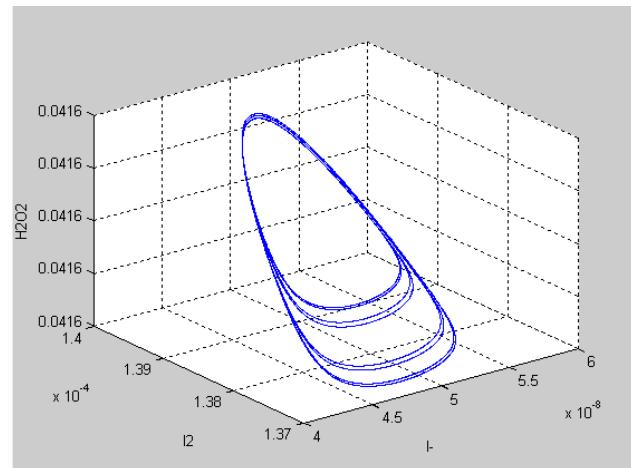
$$j_0 = 5.085 \times 10^{-3} \text{ min}^{-1}$$

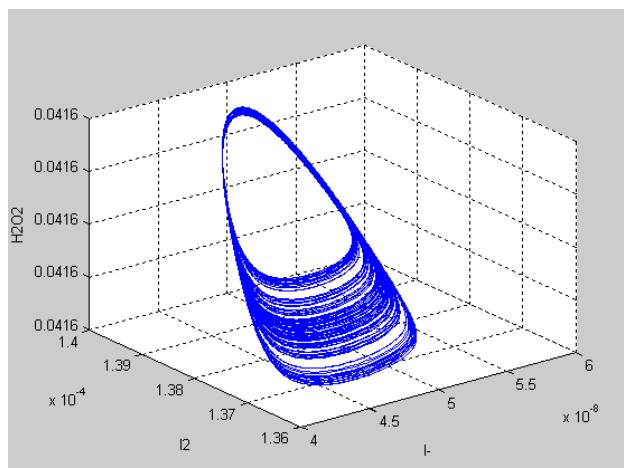
$$j_0 = 5.082 \times 10^{-3} \text{ min}^{-1}$$

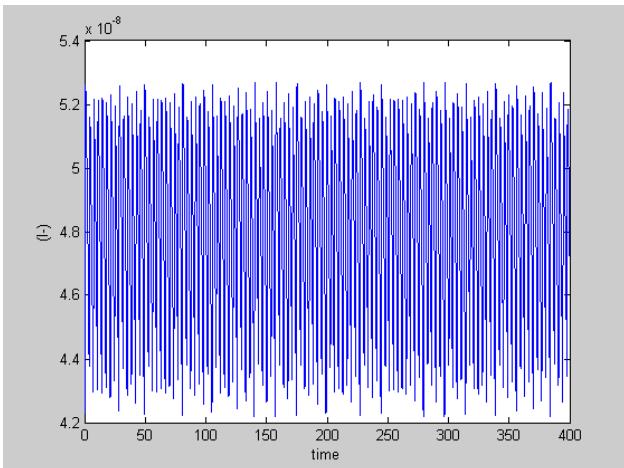
$$j_0 = 5.0818 \times 10^{-3} \text{ min}^{-1}$$

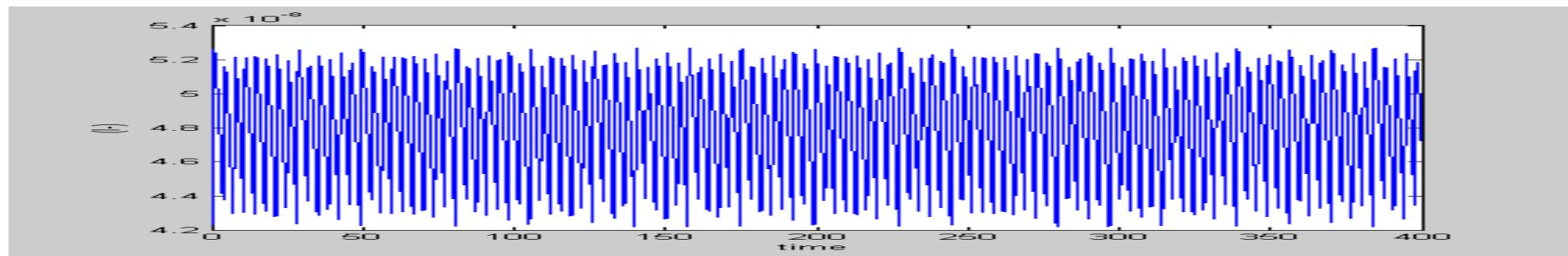

$$j_0 = 5.08175 \times 10^{-3} \text{ min}^{-1}$$

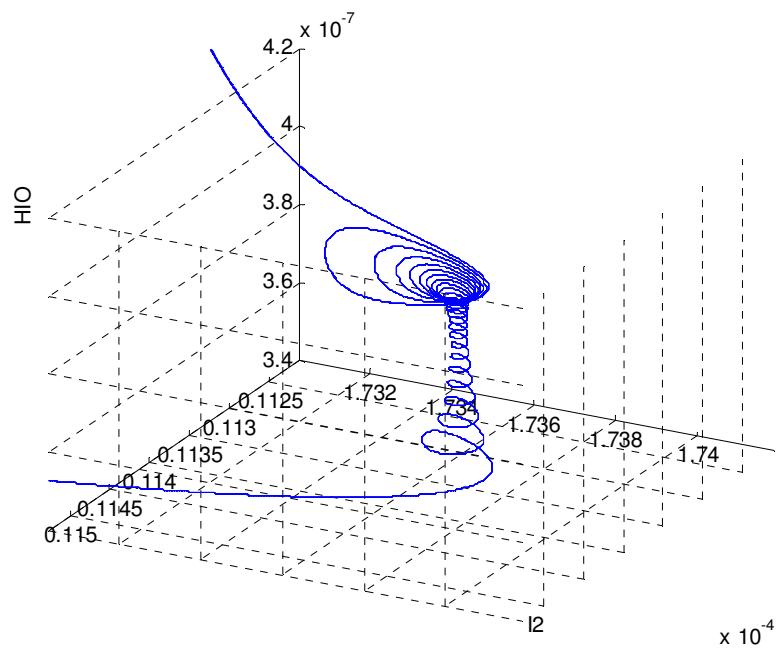
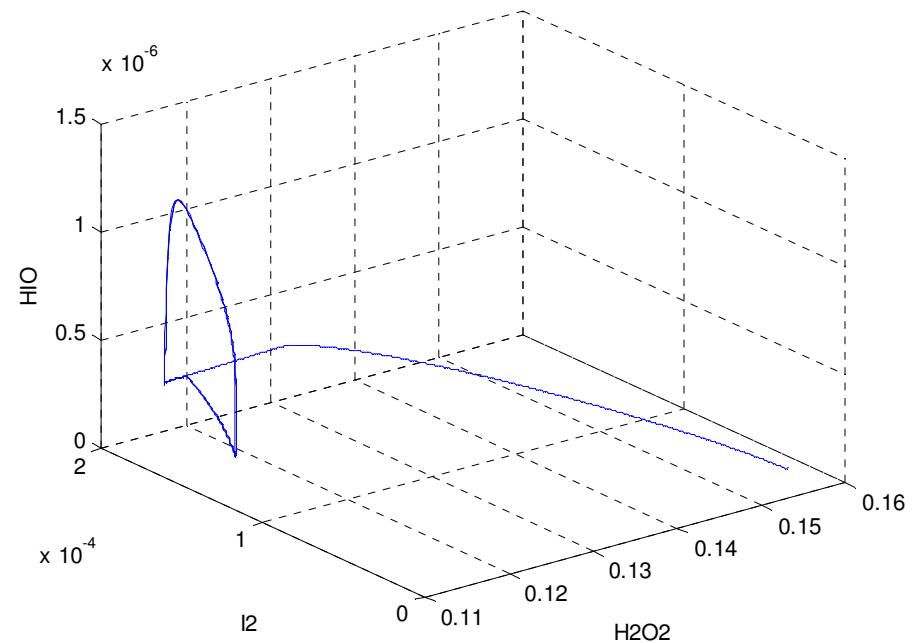
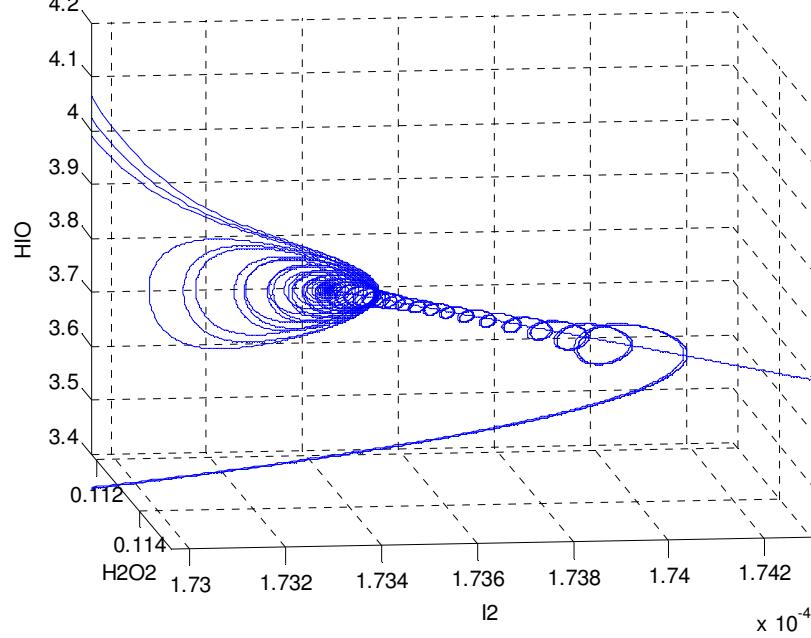
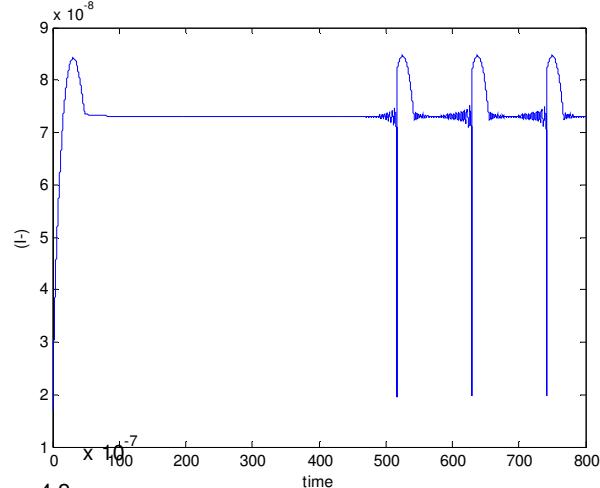

$$j_0 = 5.0816 \times 10^{-3} \text{ min}^{-1} \text{ (haos)}$$

Slučaj 1²³

Ako znamo da modeliramo Bray-Liebhafsky reakciju
ili bilo koju drugu oscilatornu reakciju,
mi možemo **modelirati i druge kompleksne reakcione sisteme**
i predvideti samoorganizacione pojave u njima.

Zašto modeliramo složene reakcione sisteme?

I

**Modeliranjem je moguće predvideti ponašanje sistema i
nastajanje različitih dinamičkih struktura.**

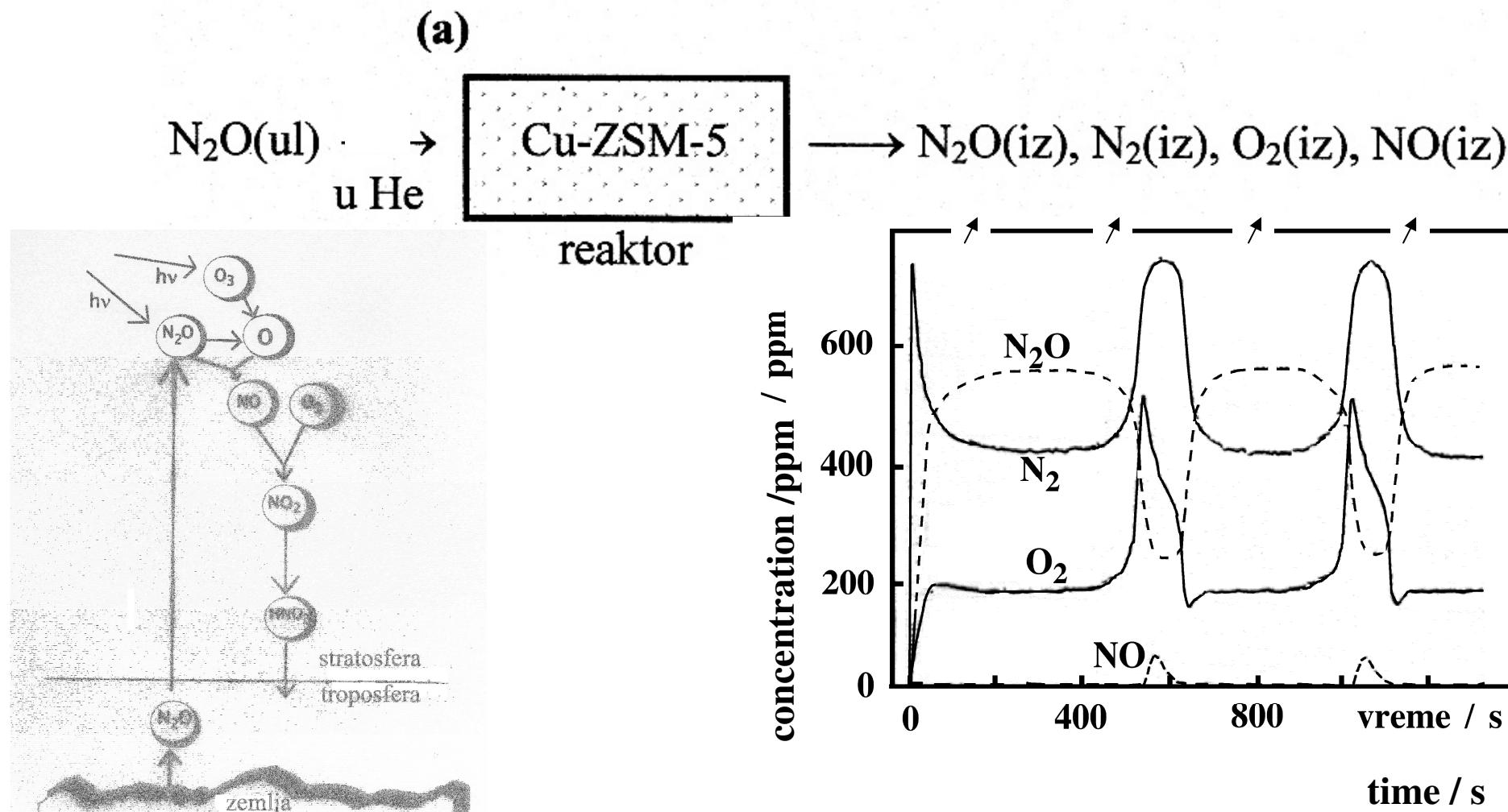
II

Modeliranje

je jedan od načina ispitivanja **mehanizma** složenog procesa.

Primer 1.

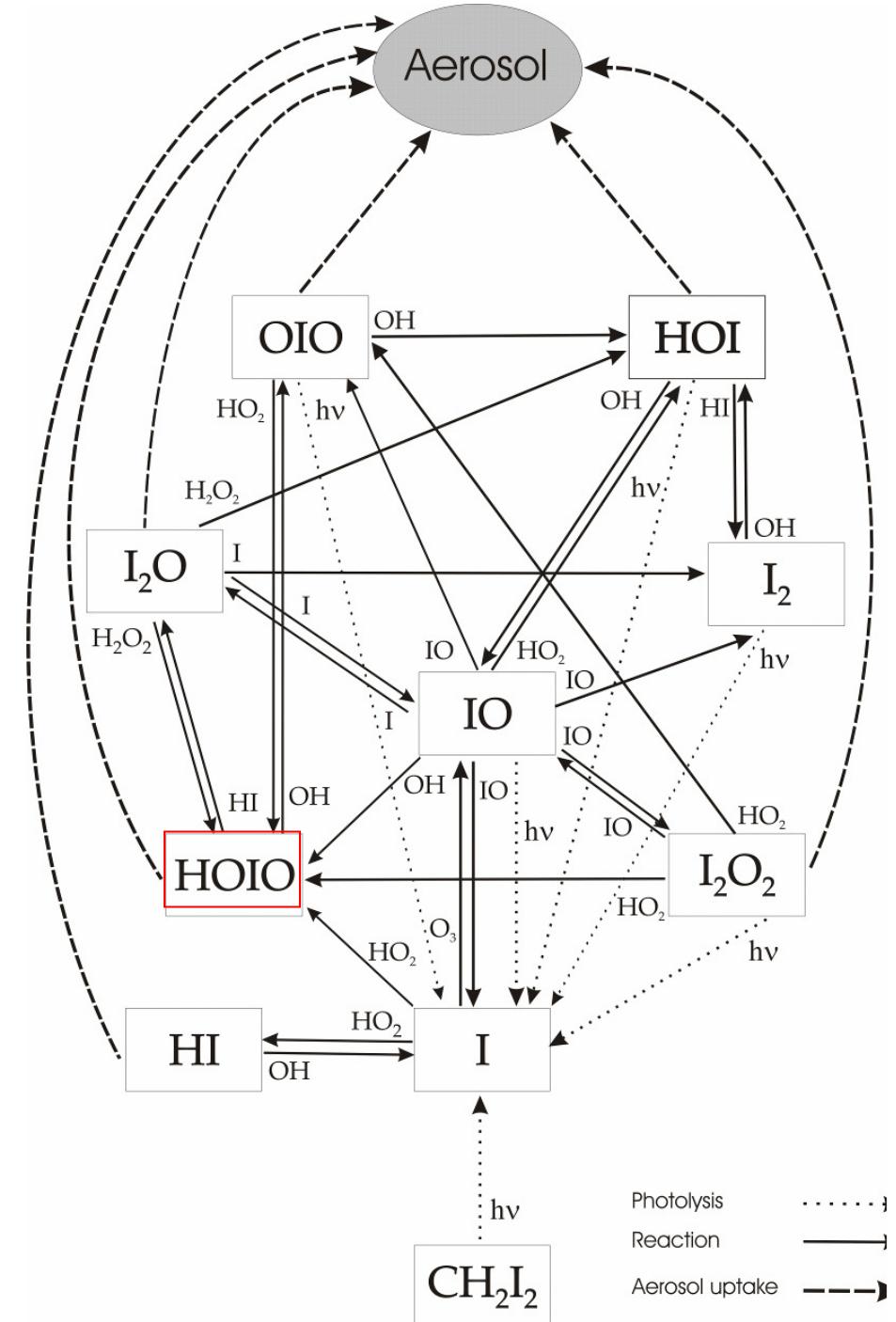
Katalitičko razlaganje azot suboksida (N_2O) u azot (N_2) i kiseonik (O_2) na zeolitu Cu-ZSM-5 u otvorenom reaktoru

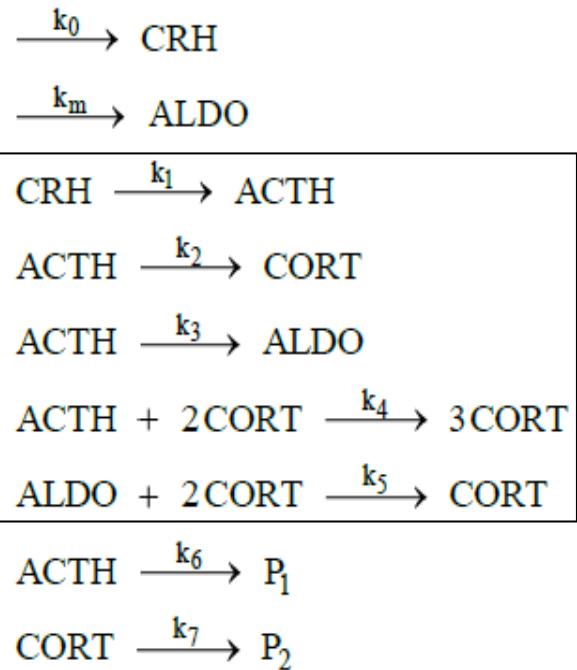
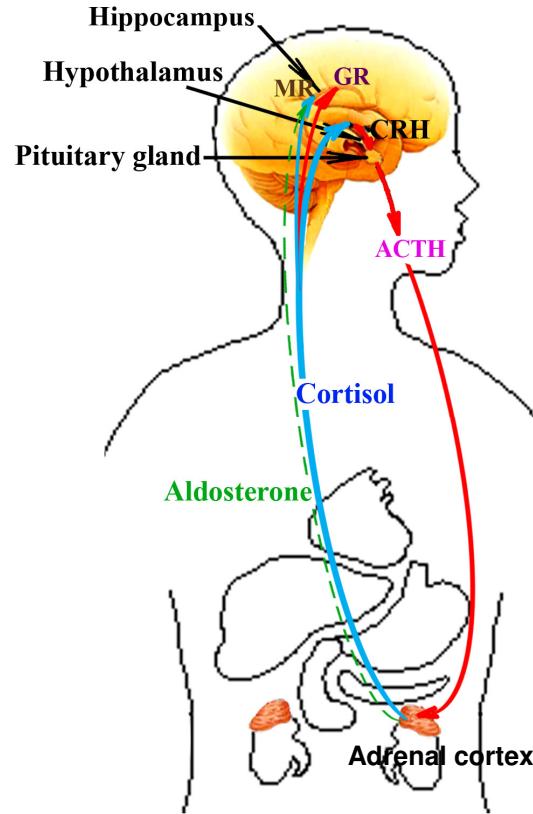
Primer 2.

Modeliranje
kompleksnog **ekološkog** procesa:
Formiranje jodnih aerosola
u priobalju mora

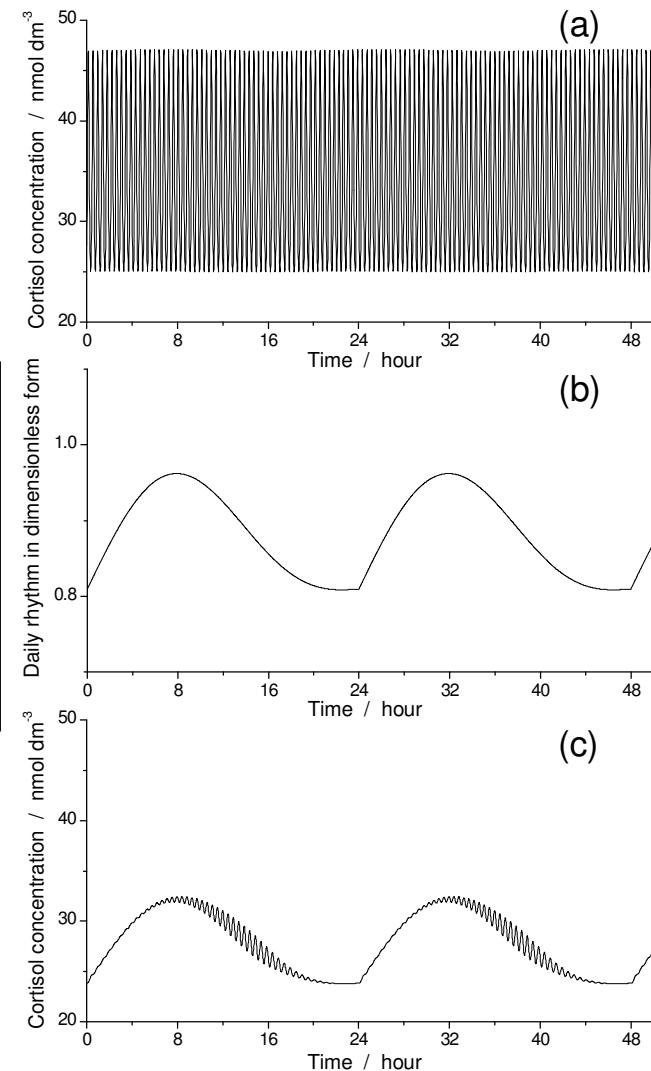
1. N. Begović, Z. Marković, S. Anić and Lj. Kolar-Anić
Environmental Chemistry Letters, 2(2), (2004) 65-69.

Primer 3. Modeliranje jednog biohemijskog procesa: Oscilatorna evolucija kortizola u neuroendokrinom sistemu

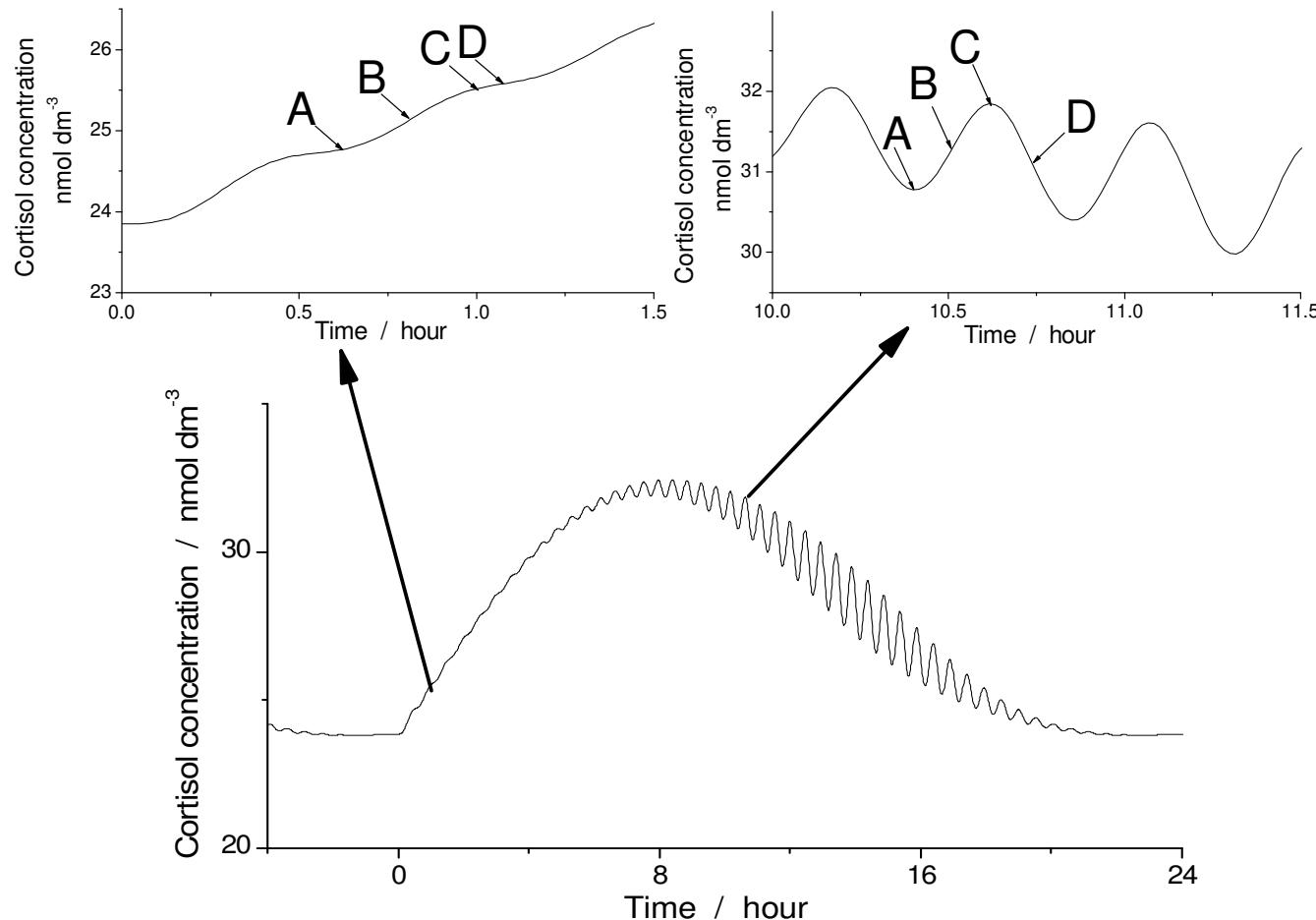

CRH = kortikotropni oslobođajući hormon
ACTH = adrenokortikotropin
CORT = kortizol (Glukokortikoidni hormon)
ALDO = aldosteron (Mineralokortikoidni hormon)
P₁ i **P₂** su produkti

Oscilatorna evolucija koncentracije kortizola pod stresom

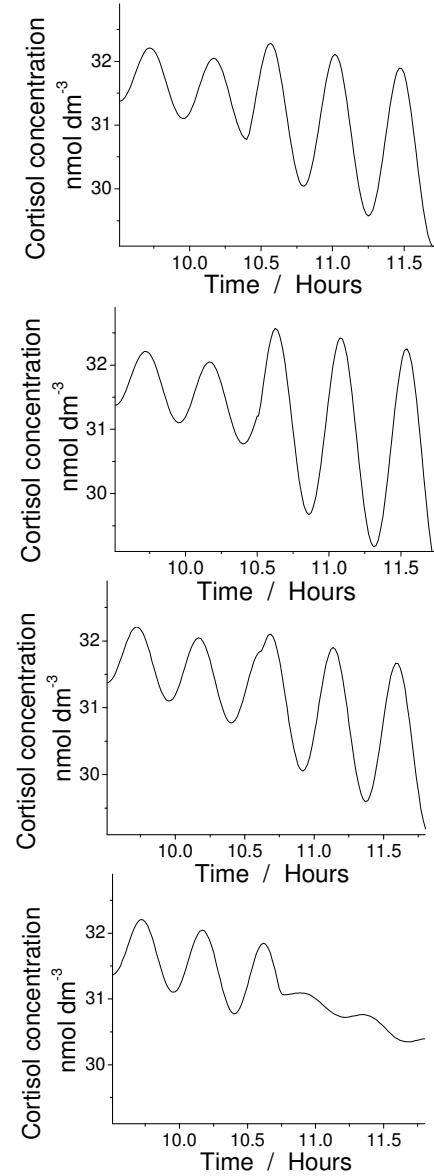
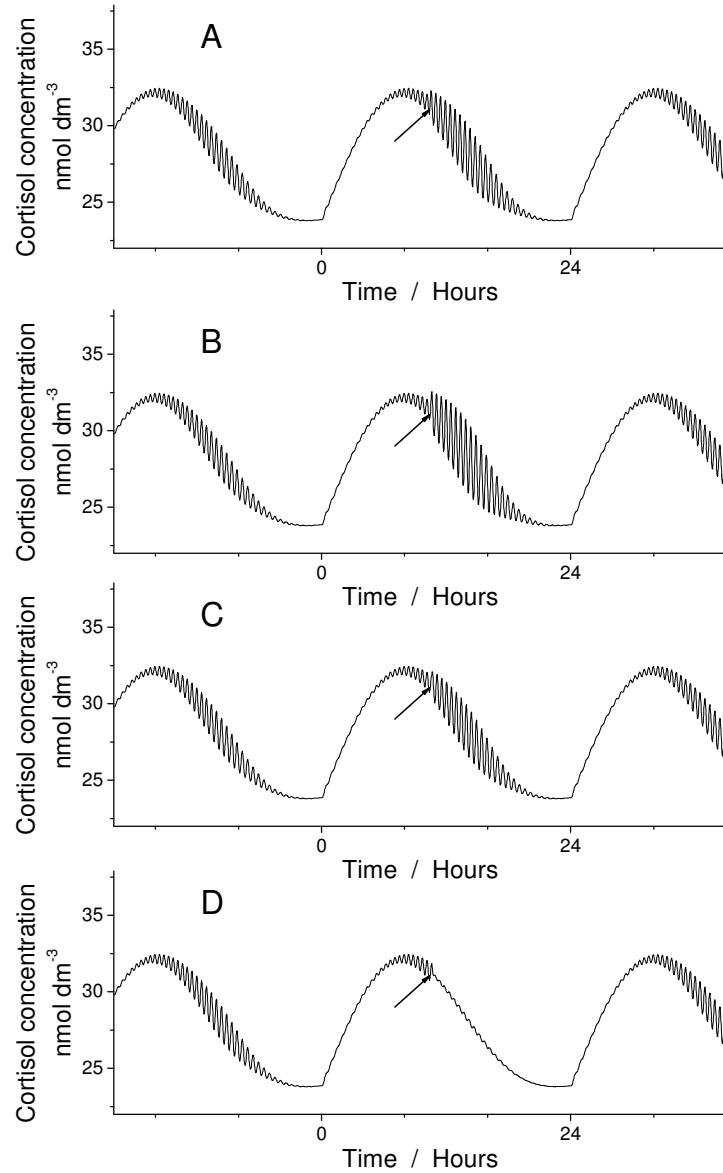
Perturbacije osnovne funkcije su rađene u četiri različite faze jednog nočnog i jednog dnevnog pika

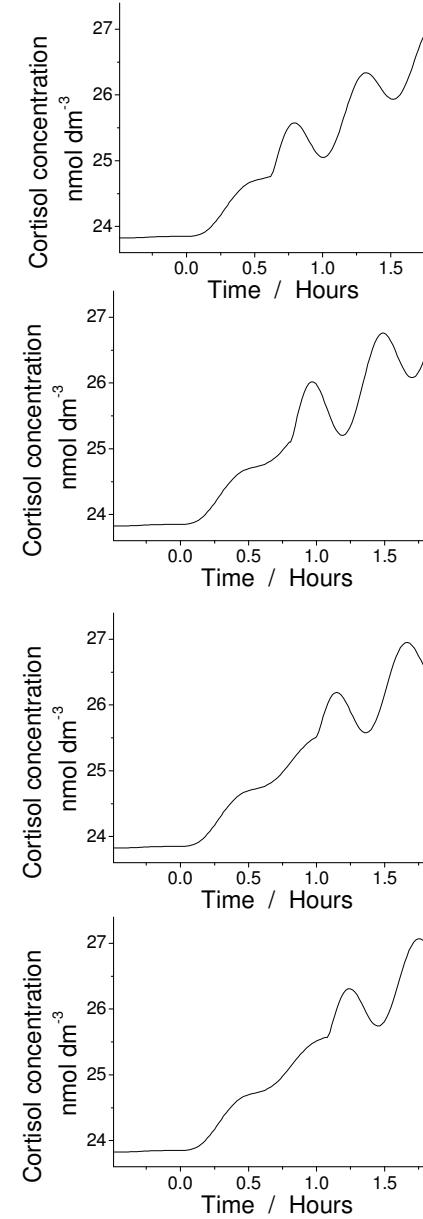
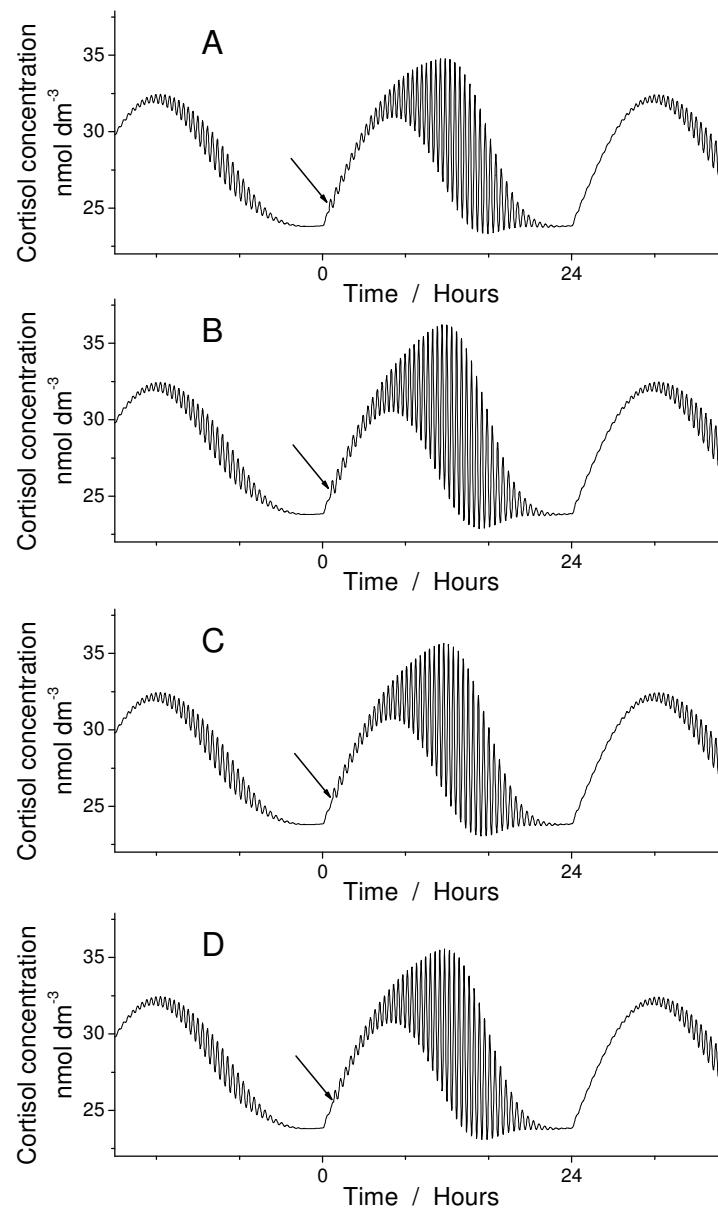
Smiljana Jelić, Željko Čupić, Ljiljana Kolar-Anić,

MODELLING OF THE HYPOTHALAMIC-PITUITARY-ADRENAL SYSTEM ACTIVITY BASED ON THE STOICHIOMETRIC ANALYSIS
In "New Research on Neurosecretory Systems", Eds. E.Romano, S. De Luca, Nova Science Publishers, Inc., New York 2008, pp. 225-245

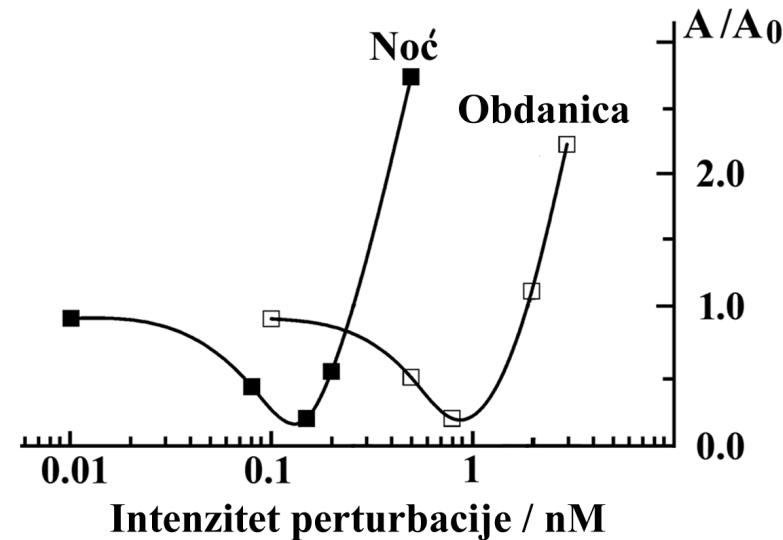
**Perturbacije u različitim fazama dnevnog pulsa (A, B, C i D),
ali uvek sa $[CRH] = 1 \times 10^{-9}$ mol/L.**

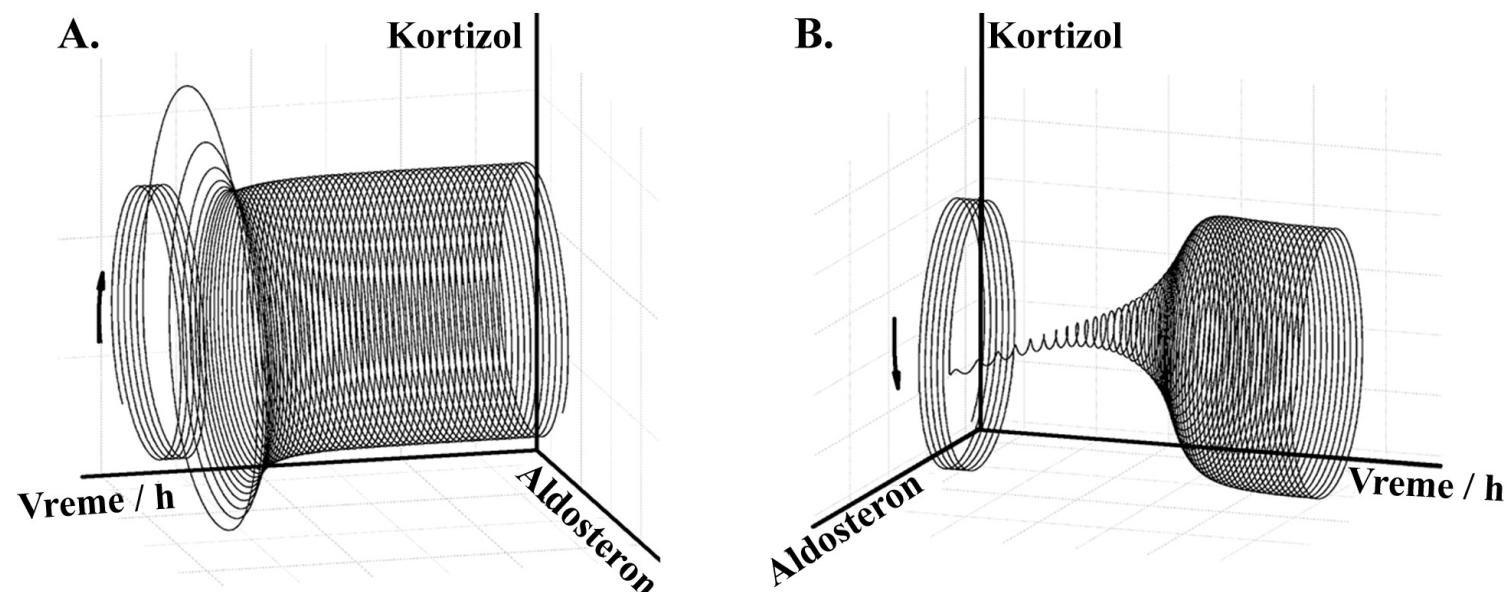
Perturbacije u različitim fazama noćnog pulsa (A, B, C i D), ali uvek $[CRH] = 1 \times 10^{-9}$ mol/L.

Odgovor sistema na perturbacije različitim količinama perturbatora u toku obdanice ($\square$) i noći ($\blacksquare$).

Vremenska evolucija unutardnevnih oscilacija posle perturbovanja sistema sa CRH

Initial model of the HPA system activity at humans + cholesterol

The proposed model presents simplified picture of complex mechanism of the HPA system activity, with five crucial variables included in it.

$P_1, \dots, P_5$ are products hormone elimination.

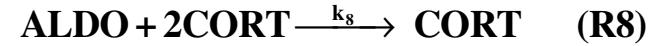
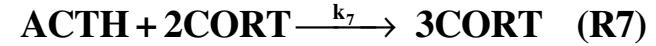
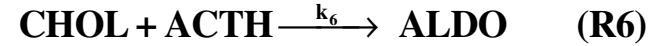
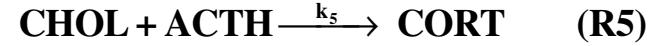
$$\frac{d[CHOL]}{dt} = k_1 - (k_5 + k_6)[CHOL][ACTH] - k_9[CHOL] \quad (1)$$

$$\frac{d[CRH]}{dt} = k_2 - (k_4 + k_{10})[CRH] \quad (2)$$

$$\frac{d[ACTH]}{dt} = k_4[CRH] - (k_5 + k_6)[CHOL][ACTH] - k_7[ACTH][CORT]^2 - k_{11}[ACTH] \quad (3)$$

$$\frac{d[CORT]}{dt} = k_5[CHOL][ACTH] + k_7[ACTH][CORT]^2 - k_8[ALDO][CORT]^2 - k_{12}[CORT] \quad (4)$$

$$\frac{d[ALDO]}{dt} = k_3 + k_6[CHOL][ACTH] - k_8[ALDO][CORT]^2 - k_{13}[ALDO] \quad (5)$$

Mnogo više o ispitivanju dinamike složenih reakcionih sistema,
može se naći u knjizi:

Ljiljana Kolar-Anić, Željko Čupić, Vladana Vukojević, Slobodan Anić

Dinamika nelinearnih procesa

(Fakultet za fizičku hemiju, Univerzitet u Beogradu, Beograd 2011)

Hvala na pažnji.